शतश्लोकी

Advaita Grantha Ratna Manjusha–Ratna 17—

Shri Shankarabhagavatpada's

SHATASHLOKI

With the tiʞɒ of

SHRI ANANDAGIRI ACHARYA

Edited with introduction notes etc.

by

Panditaraja, Shastraratnakara etc.
S. Subrahmanyasastri M. A.

Director
Mahesh Research Institute of Indian Philosophy,
under directions from

Shri Swami Maheshanandagiri Maharaj
Pontiff of Shri Dakshinamurti Peetha
Mahamandaleshwar

Mahesh Research Institute

Mount Abu Varanasi

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिता

श त श्लो की

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीका-

समलंकृता

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वरमहामण्डलेश्वर–

श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निर्देशेन

पण्डितराजशास्त्ररत्नाकरादिपदभाजा

श्री एस॰ सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

महेश-अनुसन्धान-संस्थान-निदेशकेन

संशोध्य भूमिकापाठभेदटिप्पण्यादिभिः

सम्पादिता

महेश - अनुसन्धान - संस्थानम्

माउण्ट आबू वाराणसी

Published by—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE

Shri Shankar Kul
Mount Abu (Raj)
Phone : 146

Shri Dakshinamurti Matha
D. 49/9 Mishra pokhara
VARANASI.

Copies and information may be had of—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE
Shri Dakshinamurti Matha
D, 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI.

भगवत्पादाब्द: ११९०
वैक्रमाब्द: २०३५
खैष्टाब्द: १९७८

First Edition
Price 8—00

Printed by
Deva Vani Press,
Maldahiya
VARANASI.

निर्देशिका

श्रीदक्षिणामूर्त्तिर्विजयतेतमाम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाचरणनिष्ठ ब्रह्मविद्वरिष्ठ-यतिचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानवैभवानुभवप्रद्योतितान्तःकरण-वेदान्तमार्गप्रवर्तक-श्रीकाशीक्षेत्रस्थितश्रीकेवलाद्वैतव्याख्यानसिंहासन-दक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-शङ्करधर्मस्थापनाचार्य-श्रीशङ्करभगवत्पादारविन्दोपासक-तोटकाचार्यानन्दगिरि-परम्पराप्राप्त-महामण्डलेश्वरस्थानवैभव-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-अनन्तश्रीविभूषित-नृसिंहगिरिस्वामि-करकमल-सञ्जात-श्रीदक्षिणामूर्ति-निरञ्जनपीठाचार्य-**महेशानन्दगिरि**महामण्डलेश्वरस्वामिभिः

क्रियन्ते नारायणस्मृतयः

वेदान्तमञ्जूषायाः सप्तदशं रत्नं प्रकाश्यत इति ज्ञात्वा हर्षिता वयम्। घोरेऽस्मिन् कलौ शङ्करभगवत्पूज्यपाद-प्रदर्शितं मार्गं विहाय नान्यमुपायं शान्तिकरमुत्पश्यामः। मुमुक्षूणां कृते तु पूर्वमपि नासीद् ब्रह्मज्ञानादृते किमप्युपायान्तरम्। वैदिककर्मणा तु आपेक्षिकी शान्तिरासीदपि। अधुना तु द्रव्यादेरनुपलभ्यता, वर्णाश्रमादिसाङ्कर्यादधिकारिणोऽप्यनुपलभ्यता जरीजार्गति। तस्माद्भाष्यकारप्रदर्शितं विधुराधिकरणमनुसृत्य पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिरन्तःकरणस्यापि संशुद्धिः सम्भवति। तदनुकूलस्तोत्रदेवमन्दिरादीनामपि सौलभ्यं कृतं शङ्करभगवत्पूज्यपादैः, तदनुसारिभिश्च दशनाम-सम्प्रदायाचार्यैस्तत्र तत्र तदा तदा। एवं बहिरङ्गं संसाध्य निर्गतनिखिलकल्मषान्तःकरणैस्तु बाह्याभ्यन्तरिकालिङ्गसलिङ्ग-पारिव्राज्यं गृहीत्वा सभाष्यं सवार्तिकं प्रस्थानत्रयं श्रोतव्यम्। संशयविप्रतिपत्तिनिवारणाय प्रकरणग्रन्थानां लघुचन्द्रिका-पर्यन्तानां विचारणं विधेयम्। कृते चित्तैकाग्र्येण श्रवण-मनने पर्याप्ते ब्रह्मवेदने। प्रारब्धदोषतो नानुभूयते जीवन्मुक्तिश्चे-ज्जीवन्मुक्तिमिच्छता प्रबलदोषनिवृत्त्यै संयमाभ्यासादिकमेकान्तसेवनादिकं च कार्यम्। अल्पदोषनिवृत्त्यै तु वेदान्तपाठनं शिष्यबोधायेति।

किन्तु ग्रन्थानामभावे कथं पठनं पाठनं वा सिद्ध्येदिति भृशं चिन्तयन्तः खिन्ना वयं भगवन्तं भूतभावनं शङ्करं प्रार्थितवन्तः। भिक्षुभिरस्माभिर्द्रव्यानर्हैर्न तादृशी चिन्ता कार्येति दक्षिणामूर्तिना **विष्णुदासमेहता**ख्यः कश्चिच्छ्रेष्ठिप्रवरः प्रेरितः। सर्वप्रकाशनं स्वकीयद्रव्येण करिष्यामीति प्रतिज्ञां श्रुत्वा निश्चिन्ता अभूम। पारिव्राज्यधर्ममनुसरद्भिर्नैकत्र स्थातव्यमस्माभिः। सम्पादनं तु नैवं भवेदिति कृत्वा पण्डितराजादि-विरुदान्विता एकविंशतिविक्रमशताब्दे वेदान्तज्ञाने मार्तण्डवदुद्भासिताः शास्त्रिप्रवराः **श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणो**ऽस्य सम्पादने संयोजिताः। अल्पीयसैव कालेन महता श्रमेण सत्यपि वार्धक्ये श्रीशङ्करानुरागमात्रेण कृतसङ्कल्पाः सप्तदशं रत्नं प्रकटयन्तीति प्रमोदान्वितास्सञ्जाता वयमपि। प्रार्थये शङ्करं यच्छास्त्रिसुब्रह्मण्यमहोदयाः जीवन्मुक्तिसुखं सम्प्राप्नुयुरिति।

विशेषोऽयं यदद्य भगवत्पादविरचितप्रकरणेषु प्राधान्यं वहन्ती श्रीमदानन्दगिर्याचार्यविरचितविस्तृतटीकोपेता शत-श्लोकी इदंप्रथमतया मुद्रिता चकास्तीति। अत्र हि भगवत्पादैः ब्रह्मविद्योपदेष्टृर्गुरोः निरुपमत्वेन प्रशंसापूर्वकं मानवेन श्रेयस्कामेन सम्पादनीयं गृहपुत्रमित्रकलत्रादिषु वैराग्यमात्मनः अन्नमयादिपञ्चकोशेभ्यो विवेचनं शुद्धात्मानुसन्धानं जीवन्मुक्ति-श्चेत्येवरूपं वेदान्तप्रतिपाद्यं निखिलमेव मधुरमधुरैः श्लोकैः सम्यगभिव्यज्यते। इदं प्रकरणं श्रीमदानन्दगिर्याचार्यप्रदर्शित-रीत्याऽवबुद्धय ब्रह्मविचारपरः नूनमस्मिन्नेव जन्मनि जीवन्मुक्तिपदे प्रतिष्ठितो भवेत्। ग्रन्थस्यास्य पाठकाः श्रीशङ्करभग-वत्पादप्रसादानुगृहीता ब्रह्मलोकं गत्वा क्रममुक्तिभाजना भवेयुः। एषां समेषां ग्रन्थानां आङ्गलहिन्दीभाषानुवादोऽपि प्रकाशयिष्यते सत्वरमेव। तेनासंस्कृतज्ञाऽपि श्रवणमननादिसिद्धिं कृत्वा प्राप्स्यन्ति शान्तिं ज्ञानं च।

ग्रन्थप्रकाशने **शारदानन्द**शास्त्रिमहोदया अस्मदन्तेवासिनो बहुश्रमं कृतवन्तः। तत्सर्वं 'भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यती'ति शास्त्रेण ब्रह्मानुभूतेरुपायत्वेन तैरनुष्ठितोऽपि पाठकानधमर्णी करोति।

उमारमणं रमारमणं च प्रार्थये यत्समेषां बुद्धौ स्फुरतु ब्रह्मात्मैक्यम्। येषां गृहे च शाङ्करवचनरूपा ग्रन्थाः स्थिता मन्ये तेषां गृहाद् भूतग्रहपिशाचगदाकालमृत्युशान्त्यभावादीनि च निर्गच्छेयुरिति।

वैक्रमाब्दे पञ्चत्रिंशदुत्तरद्विसहस्रतमे व्यासपूर्णिमायाम्।

PREFACE

'Shatashloki' of Shri Shankara Bhagvatpada is printed for the first time with the commentary of Shri Anandagiri. Unlike the brief word-to-word commentary published by the Mysore Govt. Oriental MSS Library in the early years of this century, the present commentary is vivid, analytical and precise. It quotes all the relevent vedic texts which form the basis of Shatashloki and interprets them according to Bhashyas of sayana and others. The Upanishadic texts quoted here are from the Brihadaranyaka and Ihsavasya of Madhyandina recension, and are not interpreted according to Shri Shankarachary's Bhashyas which are on the Kanva recension. The comments are based on yet unidentified source. They are faithful to the Advaitic tradition, though differing in interpretation. In only one place the author quotes from Shankara and Sureswara. The colophon at the end of the commentary reads "by Anandagiri the pupil of Shuddhananda Pujyapada". Now the question arises whether Shri Anandagiri, the celebrated commentator of almost all the works of Shri Shankara and Sureshwara, wrote this work ? If so why did he ignore Shri Shankara's interpretations of these Sruti texts in preference to some other interpretation. The only plausible explanation can be that of Shakhabheda. But since the differance is nominal and Shri Sureshwara has practically considered all the Madhyandina variations, the commentator will be expected to refer to them rather thanan unknown source. Moreover the date of Shri Anandagiri is held to be the first quarter of the 14th century, and that of Sayana Madhava, the author of Vedabhashyas, as the last quarter of the 14th century. Hence Shri Anandagiri who lived earlier could not have quoted from the Bhashyas of a later author. But since these dates are approximate and not too large a gap between, the matter can not be clinched.

Under these circumstances we are led to doubt whether Shri Anandagiri the annotator of Shatashloki, may not be different from the famous Anandagiri who annotated Bhashya and Vartikas. The doubt is further confirmed because the commentary on Shatashloki gives equivalents even to ordinary Sanskrit words (eg)

सुताः पुत्राः, वनिताः स्त्रियः, कन्यकाः दुहितरः, पक्षिणः पतत्रिणः (Sl 100)

such synonymnal approach is quite unlike the great tikas of Shri Anandagiri. However the commentary is quite valuable and seems to be an authoritative

work from the pen of a great master of Vedanta, hence no apology is needed for its publication.

SHATASHLOKI

Shatashloki can be roughly divided into eight parts. First five parts prove atman to be different from the five sheaths. Sixth part deals with the Karma theory of the Vedantins, the unreality of the universe is established in the seventh, and finally the Jivanmukti is detailed in the eighth. All these topics are dealt with great sublimity and ease, and are proved logically with sufficient illustrations, vedic quotations, and experience.

We are obliged to the authorities of the Saraswati Bhavan who allowep us to copy the manuscript of the tika from the manuscripts under their custody.

'Shatashloki' with Shri Anandagiri's commentary forms a part of the Vol. I of Advaita Grantharatna Manjusha series begun by H. H. Swami Shri **Maheshananda Giriji** Maharaj Maha Mandaleshvar and Pontiff of Sri Dakshinamurti Peetha of Varanasi.

S. S. SHASTRI

उपोद्घातः

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादनिर्मितेषु वेदान्तप्रकरणेषु प्रधानभूतमतिप्रसन्नं गम्भीरार्थं च शतश्लोक्याख्यप्रकरणं श्रीमदानन्दज्ञानापरनामधेयैः आनन्दगिर्याचार्यैः विरचितया टीकया साकमिदानीमिदं प्रथमतया मुद्राप्य प्रकाश्यते। अत्र हि प्राधान्येनोपनिषद्वाक्यानि ऋग्वेदादिसंहितावाक्यानि चाधारीकृत्य जीवेश्वरादिस्वरूपं बन्धमुक्त्याद्यवस्थाः आत्मनः नित्यशुद्धमुक्तस्वरूपत्वं पञ्चकोशविनिर्मुक्तत्वं च सदृष्टान्तं पामराणामपि सुबोधया शैल्या प्रतिपाद्यते।

विशेषतः पञ्चकोशविवेचनमाचार्याणामभिमतमित्यपि स्पष्टं प्रतीयते। तथा हि—प्रथमश्लोके ब्रह्मविद्योपदेष्टुः गुरोः निरुपमत्वप्रतिपादनमुखेन गुरोः स्तुतिः स्तुत्या च गुरुप्रणतेः अवश्यकर्तव्यत्वं सूच्यते। स्तुतेः विध्यव्यभिचारित्वात्। द्वितीयश्लोकेन स्वसमीपस्थानां तापोपशान्तिप्रदत्वेन चन्दनवृक्षसदृशः ब्रह्मविदवश्यं मुमुक्षुणा सेव्यः सत्सङ्गस्य मोक्षसाधनत्वादिति सूचितम्।

तृतीयश्लोकप्रभृतिपञ्चविंशत्या श्लोकैः स्थूलदेहस्य अन्नमयाख्यप्रथमकोशस्यानात्मत्वं आत्मनः तद्व्यतिरेकश्च सूच्यते, ततः अष्टाविंशश्लोकमारभ्य देहान्तरसञ्चारी मनःप्राणादिरेव, नात्मा, तस्य विभुत्वादित्युपपादयन् प्राणमयकोशव्यतिरेकं सूचयति। ततः त्रयस्त्रिंशश्लोकमारभ्य मनःकल्पितां स्वाप्नसृष्टिं वर्णयन् आत्मनः अवस्थातः अवस्थान्तरगमनं च निरूपयन् मनोमयव्यतिरिक्तः आत्मेति सूचयति, अत्रैव प्रसङ्गात् 'नोऽकस्मादार्द्रमेध' इत्यारभ्य चतुर्भिः श्लोकैः वैराग्यस्यावश्यकतां प्रदर्श्य ततः विज्ञानमयस्य कर्तुः आत्मनः स्वरूपं तद्व्यतिरेकं चात्मनो दर्शयति विंशत्या श्लोकैः। ततः परं "तस्यामानन्दसान्द्रं पदमतिगहनं यत्स आनन्दकोशः" इत्यतः पञ्चषष्टितमश्लोकादारभ्य आनन्दमयकोशः तद्व्यतिरेकश्चात्मनि वर्ण्येते।

ततः 'श्रान्तं स्वान्तमि'त्यादिपञ्चसप्ततिमं श्लोकमारभ्य प्रपञ्चमिथ्यात्वं विस्तरेणोपवर्णयति मायाध्यासाश्रयेणेतयेतदन्तैः श्लोकैः। अत्रान्तरे तत्पदार्थस्य परमात्मनः स्वरूपं विशदयितुं कर्मफलदातृत्वं सर्वावभासकत्वं च तस्य सयुक्तिकं प्रतिपाद्य निष्कामकर्मानुष्ठानमात्माभिज्ञस्यापि कर्मानुष्ठाने कर्मफलाधिक्यं च श्रुतिवाक्यैरेव निरूपयति।

एकनवतितमश्लोकमारभ्य च जीवन्मुक्तिः अविद्याप्रलयः पुनर्जन्माभावः कर्मक्षयः संसारवृक्षस्याभावगमनमसङ्गेनैव तच्छेदनमित्यादिकं निपुणतरमुपपाद्य स्वीयब्रह्मानुभवेनोपसंहरति तत्रभवान् आचार्यः। अस्मिन् प्रकरणे आचार्यैः सर्वत्र श्रुतिवाक्यान्येवोद्धृत्य वेदान्तप्रक्रियारचनमनितरसाधारणं विदुषामानन्ददायकं च।

अयं च ग्रन्थः श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाध्यक्षाणां **श्रीमन्महेशानन्दगिरि**महाराजानां महामण्डलेश्वराणामाध्यक्ष्येण प्रकाश्यमानायामद्वैतग्रन्थरत्नमञ्जूषायां मालायां सप्तदशरत्नान्तर्गतो विजयतेतमाम्। कठिनतरेऽस्मिन् व्यवसायेऽत्यन्तश्रद्धया ग्रन्थशोधनेन बहूपकृतवतां **श्रीशारदानन्दशास्त्रि**महोदयानां तथा साहित्यवेदान्ताचार्य**श्रीवंशपतिद्विवेदि**महोदयानां च सप्रमोदं धन्यवादान् समर्पयामि।

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृता च टीका काशीसरस्वतीभवनस्य मातृकामवलम्ब्य प्रकाशिता। स्वीयमातृकायाः प्रतिलिपिकरणेऽभ्यनुज्ञां दत्तवतां पुस्तकालयाध्यक्षाणां स्वनामधन्यानां श्रीतिवारीमहोदयानां वयमधमर्णाः स्मः।

विदुषामनुचरः

एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री

ॐ

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचिता

शतश्लोकी

श्रीआनन्दज्ञानाचार्यविरचितटीकोपेता

प्रारभ्यते

दृष्टान्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः
स्पर्शश्चेत्तत्र कल्प्यः स नयति यदहो स्वर्णतामश्मसारम् ।
न स्पर्शत्वं तथापि श्रितचरणयुगे सद्गुरुः स्वीयशिष्ये
स्वीयं साम्यं विधत्ते भवति निरुपमस्तेन चालौकिकोऽपि ॥ १ ॥

यद्वच्छ्रीखण्डवृक्षप्रसृतपरिमलेनाभितोऽन्येऽपि वृक्षाः
शश्वत्सौगन्ध्यभाजोऽप्यतनुतनुभृतां तापमुन्मूलयन्ति ।
आचार्ल्लब्धबोधा अपि विधिवशतः सन्निधौ संस्थितानां
त्रेधा तापं च पापं सकरुणहृदयाः स्वोक्तिभिः क्षालयन्ति ॥ २ ॥

दृष्टान्त इति । ज्ञानदातुः श्रीगुरोस्त्रिभुवनजठरे दृष्टान्तो नैव दृष्टः । क्षुद्रविद्योपदेष्टॄणां गुरूणां दृष्टान्तः कथञ्चिदुपलभ्यते। परन्तु "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत" इत्युक्तत्वात्, ज्ञानदातुर्दृष्टान्तः त्रिभुवनजठरान्तर्वर्तिषु देवादिषु लौकिकेषु नानाविचित्रवस्तुषु नैव दृष्टः । अथ मनाक्साम्यदर्शनेन स्पर्शपाषाणो दृष्टान्तत्वेन कल्प्यः, कल्पनीयश्चेत्तथापि न घटत इत्याह—**स नयतीति** । स स्पर्शाश्मा अश्मसारं लोहं यद्यपि स्वर्णतां नयति तथापि स्पर्शत्वं न प्रापयति स्वसदृशं न करोति । सद्गुरुस्तु श्रितचरणयुगे स्वीयशिष्ये स्वीयं साम्यं विधत्ते तेन कारणेन स्पर्शादेर्दृष्टान्तानर्हत्वाद्गुरुर्निरुपमो दृष्टान्तशून्यः । तथा**ऽलौकिकोऽपि** प्रपञ्चातीतोऽपि न दृष्टः । आत्माकारत्वात् "ज्ञानी त्वात्मैव मतमि"ति भगवद्वाक्यात् ॥ १ ॥

अथ श्रीगुरोः सन्निधानमात्रेणैव शिष्यः कृतार्थतामेति किं पुनरुपदेशादित्याह—**यद्वदिति** ।

श्रीखण्डवृक्षो मुख्यश्चन्दनवृक्षस्तस्मात्प्रसृतो यः परिमलस्तेनाभितः समन्ततः अन्ये वृक्षा अपि शश्वन्निरन्तरं सौगन्ध्यभाजो भवन्ति । अथ न केवलं सौगन्ध्यभाजः किन्तु, अतनुतनुभृतां बहूनां सर्वजातीयानां लोकानां तापं उन्मूलयन्ति । बहूनामिति **तारतम्यवर्जम्** । तद्वदाचार्याद्विधि-

आत्मानात्मप्रतीतिः प्रथममभिहिता सत्यमिथ्यात्वयोगाद्-
द्वेधा ब्रह्मप्रतीतिर्निगमनिगदिता स्वानुभूत्योपपत्त्या ।
आद्या देहानुबन्धाद्भवति तदपरा सा च सर्वात्मकत्वा-
दादौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभव उदिते खल्विदं ब्रह्म पश्चात् ॥ ३ ॥

आत्मा चिद्वित्सुखात्माऽनुभवपरिचितः सर्वदेहादियन्ता
सत्येवं मूढबुद्धिर्भजति ननु जनोऽनित्यदेहात्मबुद्धिम् ।
बाह्यास्थिस्नायुमज्जापलरुधिरवसाचर्ममेदोयुगन्त-
र्विण्मूत्रश्लेष्मपूर्णं स्वपरवपुरहो संविदित्वापि भूयः ॥ ४ ॥

वशाद्भाग्यवशाल्लब्धबोधाः सन्तः यदृच्छया सन्निधौ संस्थितानां सर्वजनानां यथाधिकारं कर्मोपासनाज्ञानकाण्डरूपिकाभिः स्वोक्तिभिः स्वैरकथाभिः त्रेधा तापं च पापं च उन्मूलयन्ति । विधिवशादिति पदेन बोधलब्धौ दुर्लभत्वं सूचितम् ॥ २ ॥

अथात्मानात्मप्रतीतिप्रकारमाह—**आत्मेति** ।

प्रथमं मूलतस्तत्त्वविचारे क्रियमाणे सत्यं मिथ्या चेति कोटिद्वयमासीत् । तथा च सत्यमिथ्यात्वयोगादात्मानात्मप्रतीतिश्च । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'तिश्रुतेः सत्यं ज्ञानं, मिथ्या तद्विपरीतमज्ञानम् । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रतीतिर्द्वेधा निगमनिगदिता **वेदोक्ता** । अथ तामेवाह—**स्वेति** । स्वानुभूत्या उपपत्त्या चैवं द्वेधा प्रतीतिः । तत्राद्या—स्वानुभूत्या या प्रतीतिः सा देहानुबन्धात् शरीरावच्छेदेन भवति । तथोपपत्त्या या प्रतीतिः सा **सर्वात्मकत्वात्**समष्टिरूपात् । अथात्र हेतुमाह—**आदाविति** । आदौ देहावच्छेदेन ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवे उदिते सति पश्चात्तदनन्तरं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति उपपत्त्याऽऽत्मप्रतीतिर्भवति ॥ ३ ॥

एवमुद्देशमात्रेणात्मप्रतीतिमभिधायेदानीं विशेषतो निरूपयति—**आत्मा चिदिति** ।

आत्मा चिद्वित्सुखात्मा वर्तते । चिच्चैतन्यं विद्-ज्ञानं । सुखं परमानन्दः । तदेतत्त्रयमप्यात्मास्वरूपं यस्य स तथा । **अथ न केवलमेवंविधमात्मस्वरूपं** उपनिषद्वाक्यैरेव ज्ञातव्यमित्याह—**अनुभवेति** । किंभूत आत्मा । अनुभवपरिचितः=अनुभवेन परिचितः, निरन्तराभ्यासेन ज्ञातः । अथ तमेवानुभवमाह—**सर्वदेहादियन्तेति** । सर्वे च ते देहादयश्च इन्द्रियप्राणास्तेषां यन्ता नियन्ता चालकत्वेन देहनियन्ता चिद्रूपः । इन्द्रियनियन्तृत्वेन संविद्रूपः । सुषुप्तावानन्दरूपः इत्यवस्थात्रयेऽप्यनुभूयत इत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये । एवं सत्यपि मूढबुद्धिर्जनः अनित्यदेहादौ आत्मबुद्धिं भजते । अनित्यश्चासौ देहश्च तत्रात्मबुद्धिं देह एवात्मेति मनुते । अथ देहोऽप्यात्मत्वकल्पनार्हो भविष्यतीति चेन्नेत्याह—**बाह्येति** । बाह्यं अस्थीनि च स्नायवश्च सूक्ष्मशिराः मज्जा पलं मांसं, रुधिरं रक्तं, वसा चर्ममेदोयुक् । **अन्तर्विण्मूत्रश्लेष्मपूर्णम्** । एवं विधं जुगुप्सास्पदं स्वपरवपुः स्वकीयं परकीयं वा शरीरं विदित्वापि भूयो देहात्मबुद्धिं भजत इति महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

देहस्त्रीपुत्रमित्रानुचरहयवृषास्तोषहेतुर्ममेत्थं
सर्वेस्वायुर्नयन्ति प्रथितमलममी मांसमीमांसयेह ।
एते जीवन्ति येन व्यवहृतिपटवो येन सौभाग्यभाज-
स्तं प्राणाधीशमन्तर्गतममृतममुं नैव मीमांसयन्ति ॥ ५ ॥

कश्चित्कीटः कथञ्चित्पटुमतिरभितः कण्टकानां कुटीरं
कुर्वंस्तेनैव साकं व्यवहृतिविधये चेष्टते यावदायुः ।
तद्वज्जीवोऽपि नानाचरितसमुदितैः कर्मभिः स्थूलदेहं
निर्मायात्रैव तिष्ठन्ननुदिनममुना साकमभ्येति भूमौ ॥ ६ ॥

स्वीकुर्वन् व्याघ्रवेषं स्वजठरभृतये भीषयन्यश्च मुग्धान्
मत्वा व्याघ्रोऽहमित्थं स नरपशुमुखान् बाधते किं नु सत्वान् ।

अथ पुनराश्चर्यमेव दर्शयन्नाह—**देहेति ।**

अमी सर्वे लोका इहास्मिन् जगति । इत्थं मांसमीमांसया मांसविचारेणालं पूर्णं स्वायुर्नयन्ति, स्वकीयमायुः परिकलयन्ति । किंभूतमायुः प्रथितं वंशविज्ञानादिगुणैरव्याहतमपीत्यर्थः । इत्थं कथमित्याह—**देहेत्यादि ।** देहः स्वदेहः स्त्री पुत्रः मित्रं अनुचरः सेवकः हयोऽश्वः वृषो बलीवर्दः, एते मम तोषहेतवो भवन्तीत्यभिमानेन । तथा एते पुष्टाः कृशा वेति भरणपोषणरक्षणादिभिर्दृढप्रेमानुबन्धेन स्वायुर्नयन्ति । देहभृतामिदमेव प्रयोजनमिति मत्वा व्यर्थं व्ययीकुर्वन्ति । अथ गूढमात्मतत्त्वं तैः परमप्रयोजनत्वेन कथं ज्ञेयं ? न तत्र तेषामपराधः, किं तु तद्गतमौढ्यस्य । अथ तदेवाह–**एत इति ।** एते देहस्त्रीपुत्रादयः येन कृत्वा जीवन्ति । तथा येन व्यवहृतिपटवः स्वव्यवहारक्षमा भवन्ति । तथा येन सौभाग्यं सौन्दर्यं भजन्ति । मृतशरीरे तथात्वादर्शनादित्यर्थः । अन्तर्गतं–अन्तर्यामित्वेन स्थितं प्राणेशं प्राणमुख्यं अमृतं म्रियमाणेषु देहेष्वप्यमरणशीलं अमुमनुभवैकवेद्यं नैव मीमांसयन्ति न विचारयन्तीति महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ देहात्मसाहचर्यं दृष्टान्तेन दर्शयति—**कश्चिदिति ।**

तथा कश्चित्पटुमतिः कीटः कथञ्चिन्निजकफोद्भूतसूत्रयन्त्रैः कण्टकानां कुटीरं कुर्वन् व्यवहृतिविधये व्यवहारसिद्धये यावदायुश्चेष्टते इतस्ततः पर्यटति । तद्वत् जीवोऽपि नानाचरितसमुदितैः अनेकविधानि चरितानि क्रियमाणसञ्चितानि तेभ्यः समुदितैः प्रारब्धकर्मभिः देहं शरीरं निर्माय विरचय्य ततोऽत्रैव देहे तिष्ठन् अमुना देहेन साकं सहैवानुदिनं भूमावभ्येति पर्यटति । अयमर्थः कण्टककुटीरवदचेतनो देहः स्वतो न चलति मृतशरीरे चलनादर्शनात् । अतस्तस्य कश्चिच्चालको वक्तव्यः । स एव जीवः । तथा देहव्यतिरेकेण तस्य चालकत्वं न युज्यत इत्युभयोः साहचर्यम् ॥ ६ ॥

अथ प्राप्तोऽपि देहः पारमार्थिको न भवति किन्त्वविद्याकल्पितत्वात्कृत्रिमोऽस्तीति तदनुरूपं न कार्यमिति दृष्टान्तेन दृढयति—**स्वीकुर्वन्निति ।**

मत्वा स्त्रीवेषधारी स्त्र्यहमिति कुरुते किं नटो भर्तुरिच्छां
तद्वच्छारीर आत्मा पृथगनुभवतो देहतो यः स साक्षी ॥ ७ ॥

स्वं बालं रोदमानं चिरतरसमयं शान्तिमानेतुमग्रे
द्राक्षं खार्जूरमाम्रं सुकदलमथवा योजयत्यम्बिकाऽस्य ।
तद्वच्चेतोऽतिमूढं बहुजननभवान्मौढ्यसंस्कारयोगाद्
बोधोपायैरनेकैरवशमुपनिषद् बोधयामास सम्यक् ॥ ८ ॥

यत्प्रीत्या प्रीतिपात्रं तनुयुवतितनूजार्थमुख्यं स तस्मा-
त्प्रेयानात्माऽथशोकास्पदमितरदतः प्रेय एतत्कथं स्यात् ।
भार्याद्यं जीवितार्थे वितरति च वपुः स्वात्मनः श्रेय इच्छन्
तस्मादात्मानमेव प्रियमधिकमुपासीत विद्वान्न चान्यत् ॥ ९ ॥

यः कश्चित्पुरुषः स्वजठरभृतये भिक्षया स्वोदरपूरणाय कृत्रिमं व्याघ्रवेषं स्वीकुर्वन् तेन मुग्धान् बालिशांश्च भोषयन् त्रासयन्नास्ते । स अहं व्याघ्र इत्थं मत्त्वा नरपशुमुखान् सत्त्वान् प्राणिनः बाधते किं नु ? व्याघ्रवेषं कृत्रिमं जानन् तूष्णीमास्ते । व्याघ्रवेषानुरूपं कर्म करोतीत्यर्थः । अथ तदेव पुनर्दृष्टान्तेन दृढयति—**मत्वेति** । स्त्रीवेषधारी नटः अहं स्त्रीति मत्वा भर्तुरिच्छां न कुरुते । स्त्रीवेषानुरूपैर्हावभावैरन्यान्पुरुषान् प्रलोभयति, परं तु स्वयं स्त्र्यहमिति मत्वा रमणयोगे इच्छां न कुरुते । तद्वच्छारीरः शरीरावच्छिन्न आत्मा देहतः देहानुभवे पृथगस्ति । यतः स साक्षी तटस्थः, तेन देहानुरूपा चेष्टा न कार्या । स्वरूपानुरूपमेव स्थातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ बहुप्रकारैरात्मप्रतीतिं दर्शयन्त्याः श्रुतेः कौशलमाह—**स्वं बालमिति** ।

अम्बिका माता चिरतरसमयं रोदमानं[1] स्वबालं शान्तिमानेतुं तूष्णींभावं प्रापयितुं अस्य बालकस्याग्रे द्राक्षं खार्जूरं आम्रं सुकदलं वा योजयति । येन केनाऽप्यभीष्टफलेनायं रोदनादुपशमं प्राप्नोत्वित्यर्थः । तद्वद्बहुजननभवान्मौढ्यसंस्कारयोगादवशं चञ्चलं सदतिमूढं अज्ञानोपहतं चेतः उपनिषत्सम्यग्यथाऽधिकारं अनेकैर्बोधोपायैः आत्मज्ञानोपायैर्बोधयामास । आत्मप्रतिपत्तौ बहुषु उपायेषु सत्स्वेकोऽपि प्रतिफलिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथात्मनः सर्वापेक्षया प्रियत्वमाह—**यत्प्रीत्येति** ।

तस्माद्वक्ष्यमाणाद्विषयजातात् सकाशात् स आत्मा **प्रेयान्** परमप्रेमास्पदं भवति । स कः ? तनुयुवतितनूजार्थमुख्यं यद्विषयजातं तद्यत्प्रीत्या प्रीतिपात्रम् । अत्रायमर्थः—सुख-दुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः, स तु आत्मन एव युज्यते । अतो विषयभोगार्थं प्रवृत्तस्य प्रथममात्मप्रीतिरुद्दिष्टा । तया मूलभूतया उक्तविषयजातं प्रीतिपात्रं भवति । तत्रापि प्रथमं तनुः शरीरं भोगसाधनत्वात्ततो भोगेष्वन्तरङ्गा युवतिस्ततः उभयप्रीतिजन्यस्तनूजः पुत्रः ततस्तन्निर्वाहकोऽर्थः द्रव्यं ततोऽप्यर्थसाध्यं अन्यदन्नपानवस्त्रताम्बूलादिकं प्रतिपात्रं भवति । तथा च मुख्या प्रीतिः आत्मनस्तदधीना गौणी प्रीतिर-

---

१. रुद्धातुः परस्मैपदी । अतः रोदे रोदने मानः आग्रहः यस्येति विग्रहः—इत्याहुः ।

यस्माद्यावत्प्रियं स्यादिह हि विषयतस्तावदस्मिन्प्रियत्वं
यावद्दुःखं च यस्माद्भवति खलु ततस्तावदेवाप्रियत्वम् ।
नैकस्मिन्सर्वकालेऽस्त्युभयमपि कदाप्यप्रियोऽपि प्रियःस्या-
त्प्रेयानप्यप्रियो वा सततमपि ततः प्रेय आत्माख्यवस्तु ॥ १० ॥

न्येषामिति प्रत्यक्षमेवास्ति । एवं यस्य मुख्याप्रीतिः स एवात्मा प्रेयानित्यर्थः । भवत्वात्मा प्रेयांस्तथापि विषयजातमपि प्रीतिपात्रत्वादुपास्यमेवेत्यागतमित्याशङ्क्य विषयेषु प्रीतिपात्रत्वं प्रीतिभासिकं, तत्र पारमार्थिकं दुःखपात्रत्वमेवास्तीत्याह—**इतरदिति** । इतरविषयजातं शोकास्पदमित्यनुभवसिद्धम्, आदिमध्यावसानेषु यद्दुखं दुःखास्पदमेव । "उक्तं च—अर्जने रक्षणे नाशे क्लेशदो विषयो भवेत् । सुखाय सज्जते तत्र मूढधीरिति विस्मयः" इति । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखास्पदमेतद्विषयजातं प्रेयः कथं स्यात् न स्यादेवेत्यर्थः । तस्मात्कारणाद्विद्वान्-पण्डितः अधिकं यथाभवति तथा प्रियं-प्रियतमं आत्मानमेवोपासीत न चान्यच्छरीराद्यम् । अथात्मनः सर्वेभ्योऽधिकत्वं प्रकटयति—**भार्याद्यमिति** । जीवितार्थे पुमान् भार्याद्यं वितरति । पुत्रवित्ताद्यमपि दत्वा स्वात्मानं रक्षति । 'आत्मानं सततं रक्षेद्-दारैरपि धनैरपि' इत्युक्तत्वात् । अथ शरीरेऽप्यात्मत्वनिषेधार्थमाह—**वपुरिति** । आत्मनो जीवस्य श्रेयः-सुकृतातिशयमिच्छन् वपुर्वितरति । भृगुपतनेन गङ्गाप्रवेशेन क्षात्रधर्मेण वा शरीरमर्पयति । एवमात्यन्तिकं प्रियत्वमात्मन एव शरीरादीनामापेक्षिकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथापेक्षिकं प्रियत्वं विविच्याह—**यस्मादिति ।**

इह विषयभोगे यस्माद्भार्यादिविषयतः सकाशात् यावत्सुखं भवति तावदेवास्मिन्विषये प्रियत्वम् । तथा यस्माद्वैर्यादिविषयतः यावद्दुःखं तावदेवास्मिन्नप्रियत्वम् । एवमुभयमपि प्रियत्वम-प्रियत्वं वा एकस्मिन्विषये सर्वदा नास्ति । यतः कदापि अप्रियोऽपि कार्यवशात्प्रियः स्यात् । तथा कदापि प्रेयानपि भार्यादिविषयो निमित्तवशेन कालवशेन वा अप्रियः स्यात् । ततः आत्माख्यवस्तु सततमपि प्रेयः । अत्र मूलश्रुतिः—"न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति" । तथा "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियँ रोत्स्यतीति ईश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ।" भाष्यम् । याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं प्रति वदति । अरे मैत्रेयि ! पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रियाः न भवन्ति । किन्त्वात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । प्रथमतः स्वीय आत्मा प्रियः स्यात्तर्हि तदर्थं पुत्राः मृग्यन्ते । तथा पुत्राय कदलीफलेन भाव्यमिति रथ्याङ्गतस्य मुख्या पुत्रप्रीतिरेवोद्दिष्टा । तदर्थं फलादेः । तद्वन्मुख्याऽऽत्मप्रीतिस्तदर्थं पुत्रादिप्रीतिः । एवमात्मप्रीतिशेषत्वेनैव सर्वेषां प्रीतिः । **अथ तदेतदिति** । तत्र पुत्रवित्तयोरेषणाऽति प्रियत्वेन दुस्त्यजा । अथ तदेतदात्माख्यं वस्तु पुत्रात्प्रेयः स्वभावतः पुत्रः प्रेयान् तदपेक्षयाऽप्येतत्प्रिय-मित्यर्थः । तथैव वित्तादपि प्रेयः । अथ किं प्रत्येकं वक्तव्यम् । अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेयः । न हि केवलवाङ्मात्रेणास्य प्रियत्वम् अतो युक्तिमाह–**अन्तरतरमिति** । यद्यस्मात्कारणात्स योऽयमात्मा अन्तरतरं भवति । **अन्तरतरमिति** । अन्तरतरमित्यान्तरतरं आन्तरं पुत्रादि ततोऽप्यान्तरम् । युक्त्यन्तर-माह–**अन्यमिति** । अथात्मनः सकाशात् अन्यं प्रियमिति ब्रुवाणं पुरुषं प्रति इति ब्रूयात् । **इतीति किं**? तवाभिमतं यत्पुत्रवित्तादि प्रियं तद्रोत्स्यति = शोकास्पदं भवति । उत्पत्तिस्थितिविनाशादिकालत्रयेऽपि

श्रेयः प्रेयश्च लोके द्विविधमभिहितं काम्यमात्यन्तिकं च
काम्यं दुःखैकबीजं क्षणलवविरसं तच्चिकीर्षन्ति मन्दाः।
ब्रह्मैवात्यन्तिकं यन्निरतिशयसुखस्यास्पदं संश्रयन्ते
तत्त्वज्ञास्तच्च काठोपनिषदभिहितं षड्विधायां च वल्ल्याम् ॥ ११ ॥

आत्माम्भोधेस्तरङ्गोऽस्म्यहमिति गमने भावयन्नासनस्थः
संवित्सूत्रानुविद्धो मणिरहमिति वाऽस्मीन्द्रियार्थप्रवृत्तौ।
द्रष्टाऽस्म्यात्मावलोकादिति शयनविधौ मग्न आनन्दसिन्धौ
अन्तर्निष्ठो मुमुक्षुः स खलु तनुभृतां यो नयत्येवमायुः ॥ १२ ॥

दुःखहेतुत्वात्। एवं यस्माद्दुःखं भवति तत्कथं प्रियत्वेन गण्यते। तदुक्तं भगवता—"ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुध" इति। तथा यथा विषया-दुःखहेतवः। ह इति किमर्थं, ईश्वरः किं? तथैव स्यान्नैवेत्यर्थः। तस्मादात्मानमेव प्रियमुपासीत न पुत्रादि[1]। एवं य आत्मानमेवोपास्ते अस्य ह इति निश्चये न प्रियं पुत्रवित्तादिकं प्रमायुकं प्रमाविषयो न भवति न स्फुरति। घृतास्वादे तैलभक्षणवदित्यर्थः तदुक्तं भगवता—यल्लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत इति ॥ १० ॥

अथात्र कठशाखोपनिषदं सम्वादयति—**श्रेय इति।**

लोके श्रेयः प्रेयश्च द्विविधमभिहितं प्रोक्तम्। श्रेयः सुकृतसाधनम्, प्रेयः प्रेमास्पदम्। द्वेधा काम्यमात्यन्तिकं च। काम्यं श्रेयः, फलोद्देशेन क्रियमाणमुपवासादिकं च, आत्यन्तिकं मोक्ष-साधनम्। तथा प्रेयोऽपि काम्यं जायापुत्रादि। आत्यन्तिकमात्माख्यम्। तत्र श्रेयः प्रेयो वा यत्काम्यं तद्दुःखैकबीजं दुःखनिदानम्। तर्हि तत्र लोकानां प्रवृत्तिः कथं दृश्यत इत्यत आह—**क्षणलवविरसम्।** शुक्तिकारजतवन्निमिषमात्रदृष्टिरम्यं तन्मन्दा मूर्खाश्चिकीर्षन्ति वाञ्छन्ति। तथा आत्यन्तिकं श्रेयः प्रेयो वा ब्रह्मैव, यतो निरतिशयसुखस्यास्पदं तत्त्वज्ञाः संश्रयन्ते। इत्येतत्प्रमेयं कठवल्ल्युपनिषदि अभिहितम्। अथ कठोपनिषदो बहुधा पठिताः सन्ति। प्रकृते एतत्प्रमेयं कुत्र स्थले निरूपितमस्तीत्य-त्राह—**षड्विधायां च वल्ल्याम्** ॥ ११ ॥

अथ ब्रह्मैकत्वभावनया निष्पन्नस्यान्तर्निष्ठस्य स्वरूपं श्लोकद्वयेनाह—**आत्मेति।**

एवं निरूपितप्रकारेण यो मुमुक्षुरायुर्नयति परिकलयति स अन्तर्निष्ठ इत्युच्यते। अथ किं कुर्वन्नायुः परिकलयतीत्याह—**आत्मेति।** अहमात्माम्भोधेस्तरङ्ग इति भावयन् स्थानान्तरचलने सति; यथा तरङ्गो बाह्याभ्यन्तरतो जलमय एव सन्नितस्ततश्चलति, एवमहं जीवोऽप्यगाधस्यात्म-समुद्रस्य तरङ्ग इवास्मीति भावयन् गच्छतीत्यर्थः। "क्रीडन्नूर्मिरपामिवे"ति श्रुतेः। अथासनस्थः यदा स्थितो मुमुक्षुः संवित्सूत्रानुविद्धो मणिरहमस्मीति भावयन्। संविद्रूपं यत्सूत्रं तेनानुविद्धः प्रोतः अहं जीवलक्षणो मणिरस्मीति भावयन् आस्ते। "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे"ति भगवद्वचनात्। एवं देहव्यापारे अन्तर्निष्ठत्वं दर्शयन् इदानीं इन्द्रियव्यापारे निरूपयति—**द्रष्टेति।**

---

१. प्रियं आत्मस्वरूपं न प्रमायुकं न मरणशीलं—शां० भा०।

वैराजव्यष्टिरूपं जगदखिलमिदं नामरूपात्मकं स्यात्
अन्तस्थप्राणमुख्यात् प्रचलति च पुनर्वेत्ति सर्वान् पदार्थान् ।
नायं कर्ता न भोक्ता सवितृवदिति यो ज्ञानविज्ञानपूर्णः
साक्षादित्थं विजानन् व्यवहरति परात्मानुसन्धानपूर्वम् ॥ १३ ॥

नैर्वेद्यं ज्ञानगर्भं द्विविधमभिहितं तत्र वैराग्यमाद्यं
प्रायो दुःखावलोकाद्भवति गृहसुहृत्पुत्रवित्तैषणादेः ।
अन्यज्ज्ञानोपदेशाद्यदुदितविषये वान्तवद्धेयता स्यात्
प्रव्रज्यापि द्विधा स्यात् नियमितमनसो गेहतो देहतश्च ॥ १४ ॥

इन्द्रियार्थप्रतीतौ सत्यां आत्मावलोकादात्मदर्शनान्ममेदानीमात्मदर्शनं वृत्तमिति मत्वा द्रष्टाऽस्मीति भावयन् । अथेन्द्रियोपरमे त्वाह—**शयनविधाविति** । शयनविधौ सुषुप्तिकालान्ते अहमानन्दसिन्धौ मग्नः अभूवमिति भावयन् ॥ १२ ॥

अथ द्वितीयं श्लोकमाह—**वैराजेति** ।

ज्ञानं शास्त्रोत्थं, विज्ञानमनुभवस्ताभ्यां पूर्णो यः पुमान् भवति साक्षादित्थमिति विजानन् आत्मानुसन्धानपूर्वं व्यवहरति । इतीति किमित्याशङ्क्याह—**वैराजेति** । अत्रैतदुक्तं भवति । आत्माकारान्तःकरणवृत्तिः पुमान् यदा बाह्यदृष्टिर्भवति तदा नामरूपात्मकमखिलं समग्रं विचित्रं जगत् स्थूलसमष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणो व्यष्टिरूपमिति पश्यन् कुत्सानिन्दासूयाव्यतिरिक्तः व्यवहरति । तथा व्यष्टिरूपं जगदन्तस्थप्राणमुख्याच्चिद्रूपात्प्रचलति व्यापारं करोति, तथा तस्मादेव संविद्रूपात्पदार्थान्वेत्तीति जानन् तदनुसन्धानपूर्वमेव व्यवहरति । तथाऽयमात्मा सवितृवत्सूर्यवन्न कर्ता चालकत्वेऽपि कर्तृत्वाभिमानशून्यः । तथा न भोक्ता पदार्थग्राहकत्वेऽपि भोक्तृत्वाभिमानशून्यः । तद्वद्व्यवहरतीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

अथ द्विप्रकारवैराग्यमाह—**नैर्वेद्यमिति** ।

तत्र विज्ञानोपाये वैराग्यं द्विविधमभिहितं प्रोक्तम् । अथ तस्य द्वैविध्यमाह—**एकं** नैर्वेद्यमपरं **ज्ञानगर्भञ्च** । निर्वेदाद्दुःखादुत्पन्नं नैर्वेद्यं तदेवाह—आद्यं नैर्वेद्यं गृहसुहृत्पुत्रवित्तैषणादेः प्रायो दुःखावलोकाद्भवति । तदग्रे दुःखजनकं भविष्यतीति वृश्चिकस्पर्शवद्दुःखदर्शनान्नाद्रीयते। आदृतमपि त्यज्यते । अथ ज्ञानगर्भं वैराग्यमाह—**अन्यदिति** । अन्यद् द्वितीयं ज्ञानोपदेशाद्भवति प्रथमं दुःखदर्शनादित्युक्तमनन्तरमात्मातिरिक्तं सर्वं दुःखरूपमित्याद्युपदेशादुदितविषये उक्तविषये सुहृत्पुत्रकलत्रादिके वान्तवद्धेयता स्यात् । यथा जुगुप्सया वान्ते जाते सति पुनस्तद्ग्रहणेच्छा नोदेति तद्वद्विषयवैरस्यज्ञानात्पुनर्विवेकिनस्तद्ग्रहणेच्छा नोत्पद्यते । तदुक्तं वासिष्ठे—

बुद्ध्वाऽप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ।
बध्नाति वासनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः ॥ इति ।

अथ प्रव्रज्यापि द्विधा भवति । प्रथमा गेहतो गृहात्प्रव्रज्या, अपरा देहतश्च । देहेऽभिमानशून्यत्वमेव देहतः प्रव्रज्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

यः कश्चित्सौख्यहेतोस्त्रिजगति यतते नैव दुःखस्य हेतो-
र्देहेऽहन्ता तदुत्था स्वविषयममता चेति दुःखास्पदे द्वे ।
जानन् रोगाभिघाताद्यनुभवति यतोऽनित्यदेहात्मबुद्धिः
भार्यापुत्रार्थनाशे विपदमथ परामेति नारातिनाशे ॥ १५ ॥

तिष्ठन्गेहे गृहेशोऽप्यतिथिरिव निजं धाम गन्तुं चिकीर्षुः
देहस्थं दुःखसौख्यं न भजति सहसा निर्ममत्वाभिमानः ।
आयात्रायास्यतीदं जलदपटलवत् यातृ यास्यत्यवश्यं
देहाद्यं सर्वमेव प्रविदितविषयो यश्च तिष्ठत्ययत्नः ॥ १६ ॥

शक्त्या निर्मोकतः स्वाद्बहिरहिरिव यः प्रव्रजन् स्वीयगेहात्
छायां मार्गद्रुमोत्थां पथिक इव मनाक् संश्रयेद्देहसंस्थाम् ।
क्षुत्पर्याप्तं तरुभ्यः पतितफलमयं प्रार्थयेद्भैक्षमन्नं
स्वात्मारामं प्रवेष्टुं स खलु सुखमयं प्रव्रजेद्देहतोऽपि ॥ १७ ॥

अथोपदेशप्रकरणमाह—**यः कश्चिदिति ।**

त्रिजगति लोकत्रयेऽपि यः कश्चित्पुरुषः सौख्यहेतोः सुखं मे भूयात् इति यतते प्रयत्नं करोति, परं तु दुःखस्य हेतोर्नैव यतते । एवं सति या देहे अहंता तथा तदुत्था देहहितार्थमुत्पन्ना स्वविषय-ममता चेति दुःखास्पदे दुःखस्थाने भवतः । एवं जानन्नपि अनित्यदेहात्मबुद्धिः पुरुषः रोगाभिघातादि अनुभवति । रोगो ज्वरादिः अभिघातस्ताडनादिः, एवं देहोऽहमिति बुद्ध्या रोगाभिघातादिदुःखमनु-भवति । तथा भार्यापुत्रादिषु ममतानिवेशनपदामुत्कृष्टां विपदं याति प्राप्नोति । किन्त्वहंममता-शून्यो दुःखी न भवति । यथा अरातेर्वैरिणो नाशे सति ममताशून्यत्वाद्दुःखी न भवति । तथा यत्राहंता ममता वा तत्रैव दुःखसाहचर्यमिति धूमवह्निसाहचर्यवन्निश्चितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ गृहाद्बहिः प्रव्रजितुमशक्तस्य विवेकिनोऽपि पुरुषस्य मोक्षोपायमाह—**तिष्ठन्निति ।**

गेहेशो गृहस्थो गेहे तिष्ठन्नपि देहस्थं दुःखसौख्यं न भजति न स्पृशति । क इव गेहे तिष्ठन् अतिथिरिव मार्गस्थ इव । किंभूतोऽतिथिर्निजं धाम गन्तुं चिकीर्षुश्च स्वग्रामं गन्तुमिच्छुः । क्षणमधि-वासस्थलं प्राप्तस्य अस्मात् श्वः गन्तव्यमस्तीति कृतनिश्चयस्य यथा निःस्पृहत्वं तथैव प्रकृतेऽपीत्यर्थः । किंभूतो गृहस्थः निर्ममत्वाभिमानो ममताभिमानशून्यः[१] । तर्हि स्थितेषु वा विषयेषु कथमुदासीन इत्याह—**आयातृ** । आगमिष्यत् देहादिभिः पदार्थजातमवश्यमायास्यत्येव । यथा **यातृ** गमिष्यद्वस्तु यास्यत्येव । किंवत् ? जलदपटलवत्, जलदपटलं स्वप्रयत्नेन न निर्गच्छति । एवमित्थं विदितविषयः प्रविदितोऽन्वयव्यतिरेकेण ज्ञातोविषयोऽभिप्रायो येन स तथाभूतः पुरुषः अयत्नः सन् गृहे तिष्ठति ॥१६॥

अथ प्रागुक्तां द्विविधप्रव्रज्यां पृथगनुवदति—**शक्त्येति ।**

---

१. अहंममाभिमान एव दुःखबीजं तत्त्यागे निरतिशयानन्दः सुखप्राप्य इत्यर्थः ।

कामो बुद्धावुदेति प्रथममिह मनस्युद्दिशत्यर्थजातं
तद्गृह्णातीन्द्रियास्यैः तदनधिगमतः क्रोध आविर्भवेच्च ।
प्राप्तावर्थस्य संरक्षणमतिरुदितो लोभ एतत्त्रयं स्यात्
सर्वेषां पातहेतुस्तदिह मतिमता त्याज्यमध्यात्मयोगात् ॥ १८ ॥

दानं ब्रह्मार्पणं यत्क्रियत इह नृभिः स्यात्क्षमाऽक्रोधसंज्ञा
श्रद्धाऽऽस्तिक्यं च सत्यं सदिति परमतः सेतुसंज्ञं चतुष्कम् ।
तत्स्याद्बन्धाय जन्तोरिति चतुर इमान् दानपूर्वैश्चतुर्भिः
तीर्त्वा श्रेयोऽमृतं च श्रयत इह नरः स्वर्गतिं ज्योतिराप्तिम् ॥ १९ ॥

काम इति । यः पुरुषः शक्त्या वैराग्यबलेन स्वीयगेहात्सकाशात् सर्पो यथा बलेन निर्गच्छति कञ्चुकं त्यक्त्वा बहिर्याति तथा पुत्रकलत्राद्यनादिस्नेहानुबन्धेन दुस्त्यजादपि स्वगृहाद्बलेन प्रव्रजति । तथा यो देहसंस्थां जीवनोपायं मनाक् संश्रयेत् क इव मार्गद्रुमोत्थां छायां पथिक इव । अग्रे गन्तव्यमस्तीति द्रुमछायायां क्षणं विश्राम्यति; न तु तत्रास्थां करोति । अथ देहधारणार्थं निर्वाहमाह—**तरुभ्यः** सकाशात्क्षुत्पर्याप्तं भैक्षमन्नं प्रार्थयेत् न सङ्ग्रहबुद्ध्या । किंभूतमन्नं पतितफलमयं वातादिना पतितानि फलानि तन्मयं न तु फलच्छेदेन । अथ देहाभिमानमपि त्यजेदित्याह । **स पुरुषः** सुखमयं सुखस्वरूपं स्वात्मारामं प्रवेष्टुं देहतोऽपि प्रव्रजेत् । देहाभिमानशून्यत्वमेव देहतः प्रव्रज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं कामक्रोधलोभाः सर्वेषां पातहेतवो भवन्तीत्यत आह—**काम इति** ।

मूलभूतः कामोऽत्यभिलाषः प्रथमं बुद्धावुदेति । ततो मनसि अर्थजातं पदार्थजातं रूपरसादि । तन्मध्ये अमुकेन भवितव्यमिति उद्दिशति सङ्कल्पविषयं करोति । ततस्तत्पदार्थजातमिन्द्रियास्यैश्चक्षुरादीन्द्रियमुखैर्गृह्णाति गृहीतुं यतते । एवं कृतेऽपि यत्ने तदनधिगमस्तेषामनधिगम अनेकान्तरायैरप्राप्तिस्तदा क्रोध आविर्भवति । "कामात्क्रोधोऽभिजायत" इति भगवद्वचनात् । अथ दैववशादर्थस्य प्राप्तौ नानोपायैस्तद्रक्षणार्थं या मतिः स्वीयत्वाभिमानः स एव लोभ उदितः । एवमेतत्त्रयं कामक्रोधलोभरूपं सर्वेषां जीवानां पातहेतुः सकलदुःखस्वरूपसंसारकारणमित्यर्थः । तस्मादेतन्मतिमता पुरुषेण त्याज्यम् । कुतः **अध्यात्मयोगात्** । बुद्धेः परतो वर्तमानमध्यात्मं प्रत्यगात्मरूपं तस्य योगात् । निरन्तरानुसन्धानरूपादभ्यासयोगादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं कामक्रोधादिदैत्यनिबर्हणेन देवत्वप्राप्तिरित्येतस्मिन्नर्थे सामवेदोक्त**कल्माषसाम** सम्वादयन्नाह—**दानमिति** ।

नृभिर्मनुष्यैर्यत् ब्रह्मार्पणं व्ययीक्रियते तद्दानमिति प्रोक्तम् । तथा या आक्रोधसंज्ञा सा क्षमा प्रोक्ता । आस्तिक्यं अस्त्येवानेन प्रयोजनमिति विश्वासरूपिणी बुद्धिः श्रद्धेत्युच्यते । तथा सत्यं सदिति ब्रह्मेति चतुष्टयं मुक्तेः साधनम् । अत एभ्यः परमन्यद्विरुद्धस्वरूपं चतुष्कं सेतुसंज्ञं भवति । अदानं क्रोधः, अश्रद्धाऽसत्यमिति यत्सेतुचतुष्टयं तज्जन्तोः प्राणिनो बन्धाय भवति । इति कारणादिमान् पूर्वोक्तान् चतुरः सेतून् दानपूर्वैश्चतुर्भिस्तीर्त्वा उल्लङ्घ्य नरः पुरुषार्थी श्रेयोऽमृतं स्वर्गतिं ज्योतिराप्ति

अन्नं देवातिथिभ्योऽर्पितममृतमिदं चान्यथा मोघमन्नं
यश्चात्मार्थं विधत्ते तदिह निगदितं मृत्युरूपं हि तस्य ।
लोकेऽसौ केवलाघो भवति तनुभृतां केवलादी च यः स्यात्
त्यक्त्वा प्राणाग्निहोत्रं विधिवदनुदिनं योऽश्नुते सोऽपि मर्त्यः ॥ २० ॥

च श्रयते प्रप्नोति । श्रेयः सुकृतातिशयममृतं देवत्वं, स्वर्गतिमूर्ध्वगतिं, ज्योतिरात्प्ति प्राप्नोतीत्यर्थः । **अत्र श्रुतिः** । "हाउ ३ सेतूंस्तर ३ दुस्तरान् ३ दानेनादानं ३ हाउ ३ अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्या ३ हाउ ३ सेतूंस्तर ३ दुस्तरान् ३ अक्रोधेन क्रोधं, हाउ ३ पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभायि हाउ ३ सेतूंस्तर ३ दुस्तरान् ३ श्रद्धया अश्रद्धां हाउ ३ यो मा ददाति स ३ इदेवमावाह् हाउ ३ सेतूंस्तर ३ दुस्तरान् ३ सत्येनानृतं हाउ ३ अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि हाउ ३ वा एषा गतिः । ३ एतदमृतं स्वर्गच्छ ज्योतिर्गच्छ सेतूंस्तीर्त्वा चतुराह ।" **भाष्यम्**—तत्र विकल्पे हाउ गद्यते । अदीर्घेदीर्घवत्कुर्यादित्यादि-**सामशिक्षोक्त**मनुस्मरणीयम् । तत्र चतुरः सेतून्तरेत्यन्वयः । सेतुर्यथा जलप्रवाहभेदको भवति तथा अखण्डैकरसभेदकाश्चत्वारः सेतवो भवन्ति । तान् तर उल्लङ्घयेत्युपदिशति । किंभूतान् सेतून्, दुस्तरान् उपायान्तरेण दुःखेन तर्तुमशक्यान् । अथ सेतून् तथा तल्लङ्घनोपायांश्च कथयति—**दानेनेति** । तत्र ब्रह्मार्पणत्वेन यद्दीयते तत्र दानशब्दो, नार्थव्ययः । तदन्यद्देहभार्यापुत्राद्यर्थं यद्व्ययीक्रियते अदानम् । एवं दानेनादानमुल्लङ्घ्य देहाद्यर्थं व्ययीकृतमपि ब्रह्मार्पणमिति ज्ञात्वैव कुर्वीतेत्यर्थः । यदुक्तं भगवता—"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि"ति । दानप्रकारमाह—**अहमस्मीति** । अहं ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजोऽस्मि । प्रथमं सर्वस्मात् प्राक् जात इति प्रथमजः शबलत्वेनोपस्थित भार्यापुत्रकलत्रादिष्वन्तर्गतो हिरण्यगर्भोऽह-मस्मीति ज्ञात्वा ब्रह्मार्पणमेव सर्वमिति भावयेदित्यर्थः । तथा हाउ इत्यथवा; अक्रोधेन क्षमारूपेण क्रोधं द्वितीयसेतुं तर । तत्रोपायमाह—**पूर्वमिति**—देवेभ्यो मनश्चक्षुरादिभ्यः सकाशात् पूर्वममृतस्य ब्रह्मणो नाभिः बुद्धिरूपेण तारकोऽहमस्मि बुद्धिपर्यन्तमेव क्रोधस्ततोऽग्रे ब्रह्मैवास्मीति भावय । "यो बुद्धेः परतस्तु स" इति भगवदुक्तेः । तथा श्रद्धया कृत्वा अश्रद्धां तृतीयसेतुं तर, अस्त्येव परमात्मना परमप्रयोजनमिति भावयन् । तत्रोपायमाह—**य इति** । यः पुरुषो मा इति मह्यं ददाति । सर्वं निवेदयति स देव आवाः प्राप्तवानित्यास्तिक्यविश्वासादश्रद्धां तृतीयसेतुं तरेत्यर्थः । अथ सत्येन ब्रह्मणा अनृतं प्रातिभासिकं विश्वाकारं तर । तत्रोपायमाह—**अहमिति** । अहं जीवरूपेणान्नमद्मि तथा प्रलये अन्नमदन्तं भक्षयन्तमग्न्याद्युपाधिभूतं सर्वमद्म्याहुतिप्रक्षेपवज्जुहोमि । योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति भावयेदित्यर्थः । एवमेषा उक्तप्रकारा गतिरुद्धारप्रकारः । एतदुक्तप्रकारममृतं मोक्षः । अनेनोपदेशेन स्वर्गच्छ, तथा ज्योतिरमृतं गच्छेत्युपदेशः ॥ १९ ॥

अन्नमिति । देवातिथिभ्योऽर्पितमन्नममृतं भवति । देवेभ्यो वैश्वदेवकर्मणि अतिथिभ्यश्च वैश्वदेवान्ते समागतेभ्योऽर्पितं यदन्नं तदमृतं स्यादित्यर्थः । अन्यथा एतदकरणे देवातिथिवञ्चनेन मोघं निष्फलमन्नं भवति । यश्चात्मार्थं पिण्डपोषणार्थमन्नं विधत्ते तत्तस्य मृत्युरूपं परिणामे विषोपमं भवति, असाक्षिकत्वात् । एवं यः पुमान् केवलमत्तीति केवलादी । स च केवलादी केवलाघो भवति केवलमघरूपो भवतीत्यर्थः । **अत्र श्रुतिः** । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ २० ॥

लोके भोजः स एवार्पयति गृहगतायार्थिनेऽन्नं कृशाय
यस्तस्मै पूर्णमन्नं भवति मखविधौ जायतेऽजातशत्रुः ।
सख्ये नान्नार्थिने योऽर्पयति न स सखा सेवमानाय नित्यं
संसक्तायान्नमस्मात् विमुख इव परावृत्तिमिच्छेत् कदर्यात् ॥ २१ ॥
स्वाज्ञानज्ञानहेतू जगदुदयलयौ सर्वसाधारणौ स्तः
जीवेष्वास्वर्णगर्भं श्रुतय इति जगुर्हूयते स्वप्रबोधे ।
विश्वं ब्रह्मण्यबोधे जगति पुनरिदं हूयते ब्रह्म यद्वत्
शुक्तौ रौप्यं च रौप्येऽधिकरणमथवा हूयतेऽन्योन्यमोहात् ॥ २२ ॥

लोक इति । लोके स एव भोजो दाता यो गृहमागतायार्थिने अन्नमर्पयति । किंभूताय कृशाय दरिद्रत्वपीडिताय। अथ तस्य फलमाह–**तस्मै** दात्रे मखविधौ लौकिकेऽलौकिके वा यज्ञपूर्णमन्नं भवति। अन्नदाता अजातशत्रुर्भवति । तस्यान्नदानेन सर्वभूतान्तरस्थाः सर्वे जीवाः सन्तृप्ताः भवन्ति । अतो वैरिणोऽपि मित्रा भवन्तीत्यर्थः । अथ व्यतिरेकमप्याह—**सख्य इति** । यः पुरुषः अन्नार्थिने सख्ये सखिभूताय स्वर्गप्रापकाय नार्पयति स सखा न भवति किन्तु पिशुन एवेत्यर्थः । किंभूताय, नित्यं सेवमानाय आश्रिताय तथा संसक्ताय अनन्यशरणाय अनेन सर्वभूतेष्वप्यन्नदानं करोतीत्युक्तम् । अथ याचकोऽपि अस्मात्कदर्यात् कृपणाद्विमुखः पराङ्मुख इव परावृतिं इच्छेत् पुनस्तं न याचयेदन्न-दातारं गच्छेदित्यर्थः । **श्रुतिरपि**—"स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय । अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् । न स सखा यो न ददाति सख्ये स चाभुवे सचमानाय पित्वः। अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणतमन्यमरणं चिदिच्छेत्"। **भाष्यम्**–अन्वयमुखेन प्रशंसति–स इत् स एव भोजो दाता यः गृहवे प्रतिग्रहीत्रे तत्राप्यन्नकामाय चरते गृहमागताय दारिद्र्येण कृशाय तादृशायातिथयेऽन्नं ददाति यामहूतौ यामाः गन्तारो देवा आहूयन्ते अत्रेति यामहूतिर्यज्ञ-स्तस्मिन्नस्मै दात्रे फलं अरं अलं पर्याप्तं भवति कामप्रदं भवतीत्यर्थः । उतापि च आपरीषु अन्यासु शात्रवीसेनासु सखायं कृणुते । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः । अथ व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह–स पुरुषः सखा न भवति यः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय तथा सचमानाय सेवमानाय उपसर्जनीभूताय सख्ये जनाय पित्वः पितूनन्नानि न ददाति न प्रयच्छति स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । अपास्माददतुः सख्युः स अपप्रेयात् अपगच्छेत् यद्येनं परित्यज्य गच्छेत्तदोकः सद्म नास्ति न भवति, अरण्यतुल्यम् । स पुरुषः अन्यं पृणन्तं अन्नदातारं अरणं शरणं गच्छेत् कामयेत् ॥ २१ ॥

स्वाज्ञानेति । जगदुदयलयौ स्वाज्ञानज्ञानहेतू स्तः । जगतो नामरूपात्मकस्य चराचरस्योदयः प्रादुर्भावो लयश्च प्रलयः । एतौ स्वस्याज्ञानं च ज्ञानं च स्वाज्ञानज्ञाने त एव हेतू कारणं ययोस्तौ । स्वशब्देनात्मा। तथा चात्माज्ञानाज्जगत्प्रादुर्भावः तथाऽऽत्मज्ञानाज्जगत्प्रलय इत्यर्थः। एतौ आस्वर्णगर्भं हिरण्यगर्भं मर्यादीकृत्य सर्वजीवेषु साधारणौ । हिरण्यगर्भः स्वस्वरूपं विस्मृत्याहमीश्वरो नियन्तेत्यभि-मानं वहति । तदा प्रादुर्भूतं विश्वाभासं पश्यति । अथ यदा ब्रह्माहमस्मीति स्वरूपे लीनो भवति तदा विश्वाभासविलय इति श्रुतयो जगुः । एवमेव जीवेष्वपीति प्रकटयन्नाह—**हूयत इति** । स्वप्रबोधे

तुच्छत्वान्नासदासीद्‌गगनकुसुमवद्भेदकं नो सदासीत्
किन्त्वाभ्यामन्यदासीत् व्यवहृतिगतिसन्नास लोकस्तदानीम्।
किन्त्वर्वागेव शुक्तौ रजतवदपरो नो विराड् व्योमपूर्वः
शर्मण्यात्मन्यथैतत् कुहकसलिलवत् किं भवेदावरीवः ॥ २३ ॥

बन्धो जन्मात्ययात्मा यदि न पुनरभूत् तर्हि मोक्षोऽपि नासीत्
यद्वद्रात्रिर्दिनं वा न भवति तरणौ किन्तु दृग्दोष एषः।
अप्राणं शुद्धमेकं समभवदथ तन्मायया कर्तृसंज्ञं
तस्मादन्यच्च नासीत् परिवृतमजया जीवभूतं तदेव ॥ २४ ॥

ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तौ जातायां विश्वं ब्रह्मणि हूयते। अग्नावाहुतिपक्षे यद्भस्मसात्क्रियते। तदा देहाभिमानित्वाद्बोधे सति इदं ब्रह्म जगति हूयते नास्त्येव क्रियते। अत्र दृष्टान्तमाह—**यद्वदिति**। भ्रमनिवृत्तिकाले शुक्तौ रौप्यं हूयते, तथा प्रतिभासकाले तु अधिकरणं शुक्तिः रौप्ये हूयते। कस्मादन्योन्यमोहात् शुक्त्यज्ञाने रजतोदयः रजतज्ञाने च शुक्तिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु नामरूपात्मकस्य दृश्यमानस्य जगतः कर्ता उपादानकारणं किं स्यादिति विचार्यमाणे न तावच्छुद्धस्यानीहस्य ब्रह्मणस्तथात्वमुपपद्यते। तथा तदतिरिक्तस्य तथात्वकल्पने किमसत्सद्वा कल्पनीयम्? तत्राद्यं निषेधयति—**तुच्छत्वादिति**। तत्र तावज्जगदुपादानकारणं असन्नासीत्। कुतः। तस्य असतो गगनकुसुमवत्तुच्छत्वात् अत्यन्तासत्त्वेनोपादानकारणत्वानर्हत्वात्। अथ नापि भेदकं सद्वाच्यं परमार्थसतो ब्रह्मणः सकाशादन्यस्य भेदजनकस्यासम्भवात्। अतः परिशेषात्सदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थः। **किंत्विति**। आभ्यां सदसद्भ्यामन्यद्विलक्षणमासीदित्युक्तं भवति। ननु तर्हि ब्रह्मातिरिक्तं परमार्थसन्मास्तु तथापि व्यवहारसदासीदेवेति चेत्तदपि निषेधयति—**व्यवहृतीति**। तदानीं व्यवहारस्याप्यभावादित्यर्थः। तदानीमिति पदेन सृष्टेः प्राङ्नासीत्। किंतु परिशेषान्मध्य एवोत्पन्नमित्युक्तं भवति। ननु तदानीमाकारवन्नास्ति तथापि व्योमासीतथा महद्भूतारब्धो विराडप्यासीदिति चेत्तदपि निषेधयति—**नो विराड्व्योमपूर्व इति**। व्योम पूर्वकारणीभूतं यस्य स तथा। अथास्तां मध्य एवोत्पन्नं तस्य पृथग्भूतत्वेन ब्रह्मण आवरकत्वं भवेत्तदपि दृष्टान्तेन निषेधयति—**शर्मणीति**। शर्मणि शुद्धे ब्रह्मणि तत्किमावरीवः? आवृणोतीत्यावरीवः आवरकं भवेन्नेत्यर्थः। किंवत् कुहकसलिलवत्। मायया स्थले जलभ्रममुत्पादयतः कुहकस्य ऐन्द्रजालिकस्य क्षणमुत्पन्नं सलिलं भ्रमनिवृत्तौ सत्यां किं स्थलस्यावरकं भवेत्तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ वस्तुतो ब्रह्मरूपाणामेव जीवानां बन्धमोक्षावप्यज्ञानकृतावित्याह—**बन्ध इति**।

पुनर्जन्मात्ययात्मा मृत्युरूपो यदि बन्धो नासीदेव तर्हि मोक्षोऽपि नासीत्। तदुक्तम्—"बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो न स्वभावतः। तथा द्वितीयस्याभावात्को बद्धः कश्च मुच्यत" इति। अत्र दृष्टान्तमाह—**यद्वदिति**। तरणौ सूर्ये रात्रिर्दिनं वा न भवति न युज्यते। कथं तर्हि रात्रिदिनव्यवहारो भवतीत्यत आह—**एष दृग्दोष इति**। जगच्चक्षुषः सूर्यादर्शनमेव रात्रिदिनव्यवहार-

प्रागासीद्भावरूपं तम इति तमसा गूढमस्मादतर्क्यं
क्षीरान्तर्यद्वदम्भोजनिरिह जगतो नामरूपात्मकस्य ।
कामाद्धातुस्सिसृक्षोरनुगतजगतः कर्मभिः संप्रवृत्तात्
रेतोरूपैर्मनोभिः प्रथममनुगतैः सन्ततैः कार्यमाणैः ॥ २५ ॥

निमित्तमापेक्षिकमि'त्यर्थः । अथ जीवत्वोपाधिनिमित्तमाह—**अप्राणमिति ।** अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति शुभ्रस्य ब्रह्मणः प्राणसम्बन्धाभावात् । अप्राणकमेकमद्वितीयं तन्मायया कर्तृसंज्ञं हिरण्यगर्भाख्यमभवत् । तस्मादन्यन्नासीत् । तदेवाजया मायया परिवृतं सज्जीवभूतं जीवत्वं प्राप्तं न पृथक्कश्चिज्जीवोऽस्तीत्यर्थः । अतः श्रुतिरियं पूर्वश्लोकेन पठनीया शुद्धे ब्रह्मणीत्यर्थः । "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्" ॥ २४ ॥

अथ पूर्वमुक्तं तदानीं जगन्नासीदिति तर्हि पुनः कथमुत्पन्नमित्याशङ्क्याह—**प्रागिति ।**

जगदुपादानभूतं भावरूपं तम इति अज्ञानमासीत् । तेन तमसा जगद्गूढमाच्छादितम् । अस्मात्कारणादतर्क्यमज्ञायमानम् । किंवत् ? यद्वत् क्षीरान्तर्गतमम्भः उदकं क्षीरान्तर्वर्तमानमपि न ज्ञायते तद्वत् । तत इहास्मिन्नज्ञाने अस्य नामरूपात्मकस्य जगतो जनिरुत्पत्तिः ।

ननु यद्यपि बीजान्तर्गतो वृक्षस्तिष्ठति तथापि कारणसामग्रीव्यतिरेकेण नोत्पद्यते । अत आह—**कामादिति ।** सिसृक्षोः स्रष्टुमिच्छतो धातुः परमेश्वरस्य कामादिच्छातः । सापि कुत इत्यत आह—किंभूताद्धातोः कामात् ? अनुगतजगतः कर्मभिः संप्रवृत्तात् । अनुगतमनादित्वेन वर्तमानं यज्जगत्तस्य कर्मभिः प्रेरितात् । अथ तान्यपि कुत इत्यत आह—रेतोरूपैः बीजभूतैः मनोभिः प्रथममनादिप्रवाहेणानुगतैः सद्भिः कार्यमाणैः निष्पादितैः कर्मभिरित्यर्थः । **एतदर्थे श्रुतिरपि ।** "तम आसीत्तमसा गूहळमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं । तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तमसस्तन्महिना जायतैकम् ॥ १ ॥ कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसोरेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥

भाष्यम् । ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्, कथं तर्हि तस्य जन्म ? जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात्, कारकं च कारणावान्तराविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यम्भावात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते, कथं तस्य जन्म, अत आह—**तमसा गूहळमग्र इति ।** अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गूढं यथा नैशं तमः सर्वं पदार्थजातमावृणोति तद्वदात्मतत्त्वस्यावरकत्वात् मायापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेनाच्छादितं भवति ।

ननु कारणभूते तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत्तर्हि कथन्नासीद्रज इत्यादिना तन्निषेधस्तत्राह—**तम आसीदिति ।** नन्वाकारकत्वादावरणं तमःकर्तृ आवार्यं जगत्कर्म कथं कर्तृकर्मणोस्तादात्म्यं तत्राह—**अप्रकेतमिति ।** अप्रकेतमप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः—यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते, तथापि व्यवहारदशायामेव, तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं

चत्वारोऽस्याः कपर्दा युवतिरथ भवेन्नूतना नित्यमेषा
माया वा पेशला स्यादघटितघटनापाटवं याति यस्मात् ।
स्यादारम्भे घृतास्या श्रुतिभववयुनान्येवमाच्छादयन्ती
तस्यामेतौ सुपर्णाविव परपुरुषौ तिष्ठतोऽर्थप्रतीत्या ॥ २६ ॥

एकस्तत्रास्त्यसङ्गस्तदनु तदपरोऽज्ञानसिन्धुं प्रविष्टो
विस्मृत्यात्मस्वरूपं स विविधजगदाकारमाभासमैक्षत् ।
बुद्ध्याऽन्तर्यावदैक्षद्विसृजति तमजा सोऽपि तामेवमेक-
स्तावद्विप्रास्तमेकं कथमपि बहुधा कल्पयन्ति स्ववाग्भिः ॥ २७ ॥

न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमं अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्या-पुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात्सृष्टिसमये आसीदभवत् । भूष्णु वर्धिष्णु अजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत् ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्यते ततः सर्वं जगत्सृजति । तथा चाम्नायते "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वं समसृजत यदिदं किञ्चे"ति । अथो विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति—**सत इति** । सतः सत्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शिनो योगिनः हृदि हृदये निरुद्धया मनीषया बुद्ध्या प्रतीष्य विचार्य असति सद्विलक्षणे अव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

मायाया उत्कर्षं वर्णयति—**चत्वार इति** ।

अस्याः पूर्वोक्तमायायाः चत्वारः कपर्दाः उत्कर्षाः सन्तीति । अथ तानेवाह—**युवतिरिति** । एषा माया नित्यं नूतना कदापि स्थविरा न भवति अतो युवतिर्भवेत् । देहादिवार्द्धक्येऽपि सा तरुण्येवास्ति । अयं च एक उत्कर्षः । तथा इयं पेशला स्यात् । किं नाम पेशलत्वमत आह—**पेशला** कुशलेत्यर्थः । तदेवाह—**यस्मादिति** । यस्मात्कारणादियमघटितघटनापाटवं विक्षेपे एवं कौशलं याति, अयं द्वितीयः उत्कर्षः । तथेयमारम्भे उपक्रमे घृतास्या घृतवन्मिष्टं मुखं यस्याः सा तथा । यस्य कार्यं प्रारम्भे मिष्टं दर्शयति, परिणामे विषोपमा । अयं तृतीय उत्कर्षः । यथेयं श्रुतिभव-वयुनानि उपनिषद्भागैः प्रतिपादितानि आत्मज्ञानानि आवरणशक्त्याऽऽच्छादयति । अयं चतुर्थः उत्कर्षः । तस्यां चतुरुत्कर्षवत्यां मायायां एतौ परपुरुषौ परः परमात्मा पुरुषो जीवः एतौ सुपर्णौ पक्षिणाविव तिष्ठतः । केन प्रकारेण जातावित्याह—**अर्थेति** । अर्थप्रतीत्या पदार्थभासकत्वेन । माया तु तिरोधानकर्त्री सकलभासकत्वं परमात्मन एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीं जीवपरमात्मनोः परमार्थतः एकत्वमाह—**एक इति** ।

तत्र तयोः सुपर्णयोर्मध्ये **एकः** परमात्मा **असङ्गोऽस्ति तदनु तदपरो** जीवः **अज्ञानसिन्धुं प्रविष्टः स आत्मस्वरूपं विस्मृत्य विविधजगदाकारं** आभासं प्रातिभासिकं **ऐक्षत्** दृष्टवान् । ततः

नायाति प्रत्यगात्मा प्रजननसमये नैव यात्यन्तकाले
यत्सोऽखण्डोऽस्ति लैङ्गं मन इह विशति प्रव्रजत्यूर्ध्वमर्वाक् ।
तत्कार्श्यं स्थूलतां वा न भजति वपुषः किन्तु संस्कारजातं
तेजोमात्रा गृहीत्वा व्रजति पुनरिहायाति तैस्तैस्सहैव ॥ २८ ॥
आसीत्पूर्वं सुबन्धुर्भृशमवनिसुरो यः पुरोधाः सनातेः
ब्राह्मचात्कूटाभिचारात्स खलु मृतिमितस्तन्मनोऽगात्कृतान्तम् ।
तद्भ्राता श्रौतमन्त्रैः पुनरनयदिति प्राह सूक्तेन वेदः
तस्मादात्माभियुक्तं व्रजति ननु मनः कर्हिचिन्नान्तरात्मा ॥ २९ ॥

बुद्ध्या निश्चयात्मिकया अन्तः **यावदैक्षत्** तावत् **अजा** माया **तं** जीवं **विसृजति । तथा सोऽपि जीवः** । अन्तर्दृष्ट्या विचार्यमाणे उभयोरसंस्पर्शे अखण्डत्वमेवानुभूयते । तर्हि सुपर्णद्वयकल्पना कुत इत्याह—**विप्रा इति** । तमेकमेवात्मानं **विप्रा** श्रुतिज्ञाः कवयः शिष्यबोधादिव्यवहृतिविषये **वाग्भि**र्वचोभिरनेकधा **कल्पयन्ति** । न त्वनुभवत इत्यर्थः । एतदर्थे श्रुतिः । **चतुष्कपर्दा इति** ॥ २७ ॥

अथ जन्ममरणानुबन्धेनास्य स्वरूपं निरूपयति—**नायातीति** ।

प्रजननसमये गर्भावेशे सति प्रत्यगात्मा **नायाति** गर्भे न प्रविशति । तथा **अन्तकाले** देहावसानसमये **न याति** न गच्छति । **यत्** यतः **स** आत्मा **अखण्डः** अपरिच्छिन्नोऽस्ति । यतः प्रवेशनिर्गमौ हि परिच्छन्नस्यैव सम्भवतः । तर्हि लोके जन्ममरणादिव्यवहारः कस्येत्याह—**लैङ्गमिति । लैङ्गं** पञ्चदशकलोपेतं मनः । इह लोके ऊर्ध्वं देवलोकेऽर्वाङ्मनुष्यलोके वा गर्भे विशति । तथा प्रव्रजति च न प्रत्यगात्मा । अथ तल्लिङ्गदेहोपेतं मनः **वपुषः** स्थूलदेहस्य **कार्श्यं** कृशतां **स्थूलतां** पुष्टत्वं वा **न भजति** । रोगाद्युपहतता कृशता **तथा** पाटवं पुष्टत्वं वा न भजति । एवं तन्मनः उत्क्रान्तौ पूर्वसंस्कारजातं तथा **तेजोमात्राः** प्रत्यङ्गप्राणान् गृहीत्वा **व्रजति** गच्छति । तथा **पुन**रुत्पत्तिसमये **तैस्तैः संस्कारजातैः** सह **इह** गर्भे **आयाति** ॥ २८ ॥

अथ प्रवेशनिर्गमौ मनस एव सम्भवतो नात्मन इत्यत्र ऋक्शाखीयां श्रुतिमाख्यायिकापूर्विकां संवादयति–**आसीदिति । सुबन्धु**नामा अवनिसुरो ब्राह्मणः पूर्वं **भृशमिति** सर्वोत्कर्षेणासीत्, किंभूतः ? **सनातेः** पृथ्वीभुजः **पुरोधाः** पुरोहितः । अथ खल्विति श्रूयते । **स ब्राह्मचाद्** ब्राह्मणकृतात् कूटाभिचारात् कापट्यरचितादभिचारादस्त्रप्रयोगात् **मृतिमितः** मरणं प्राप्तः **तन्मनः** कृतान्तं यमलोकमगात् । **अथ तस्य** सुबन्धोर्भ्राता **श्रौतमन्त्रैः** कृत्वा तद्गतमनः पुनरनयत् आनीतवानिति सूक्तेन वेदः प्राह । तस्मात्कारणादात्माभियुक्तमात्मप्रतिबिम्बाभियुक्तं सत् **मन** एव **व्रजति** परं **न त्वन्तरात्मा न** व्रजति । एतन्मूलभूता श्रुतिरपि अष्टमाष्टके—"यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकं । तत आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे । **भाष्यम्** । अत्रेयमाख्यायिका । पूर्वं सनातिसंज्ञस्य राज्ञो गृहे बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरिति चत्वारो भ्रातरः पुरोहिता आसन् । ते द्विषन्नाशाय राज्ञाऽऽदिष्टमाभिचारिकं न कुर्वन्तीति राज्ञा बहिष्कृताः । ततोऽन्यन्मायाविपुरोहितद्वयं कृतम् । तेन बन्ध्वादयश्चत्वारः क्षुब्धाः सन्तो राज्ञ आभिचारिकं कर्तुं प्रवृत्ताः । तच्छ्रुत्वा मायाविनौ **पुरोहितौ** चाभिचारिककर्मणा सुबन्धुं जघ्नतुः ।

एको निष्कम्प आत्मा प्रचलति मनसा धावमानेन तस्मिन्
तिष्ठन्नग्रेऽथ पश्चान्न हि तमनुगतं जानते चक्षुराद्याः ।
यद्वत्पाथस्तरङ्गैः प्रचलति परितो धावमानैस्तदन्तः
प्राक्पश्चादस्ति तेषां पवनसमुदितैस्तैः प्रशान्तैर्यथावत् ॥ ३० ॥
एकाक्यासीत्स पूर्वं मृगयति विषयानानुपूर्व्याऽन्तरात्मा
जाया मे स्यात्प्रजा वा धनमुपकरणं कर्म कुर्वंस्तदर्थम् ।
क्लेशैः प्राणावशेषैर्महदपि मनुते नान्यदस्माद्गरीय-
स्त्वेकालाभेऽप्यकृत्स्नो मृत इव विरमत्येकहान्याऽकृतार्थः ॥ ३१ ॥

ततः सुबन्धोर्भ्रातरः तं पुनर्जीवितुं वक्ष्यमाणैः **श्रौतमन्त्रैरुपायं** चक्रुः । **यत्ते यममिति** । **भाष्यम्** । **भो सुबन्धो ! यत्ते मनो वैवस्वतं** विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं यमं प्रति दूरं जगाम । तत्ते मनः आवर्त्तयामसि ततो निर्वर्तयामः । किमर्थमिह लोके क्षयाय निवासाय जीवसे जीवनायेति **प्रथमा** । **अथ द्वितीया** यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकं । तत्त आवर्त्तयामसीह क्षयाय जीवसे । तथा—यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् । जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ २९ ॥

इदानीं चलनादिधर्मा मनस एव नात्मन इति दर्शयति—**एको**ऽद्वितीयो **निष्कम्पः** कर्मशून्यः **आत्मा धावमानेन मनसा** सह **चलति** । तथा **तस्मिन्**मनस्यपि **तिष्ठन्** सन् **अग्रे** पुरतः **पश्चाच्च** वर्तते । तमेवंविधमात्मानम**नुगत**मन्तर्गतमपि **चक्षुराद्याः न जान**ते न जानन्ति । इन्द्रियागोचरत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—**यद्वदिति** । **यद्वत् पाथः** उदकं **परितो धावमानैस्तरङ्गैः प्रचलति**, तथा तेषां तरङ्गाणां अन्तःप्राक् पश्चाच्च पाथोऽस्ति । किंभूतैस्तरङ्गैः पवनसमुदितैर्वायुनोत्पन्नैः एवं मायामयैरिन्द्रियैरप्यात्मा । अथ तैः प्रशान्तैः सद्भिर्यथावत्प्रकृतिस्थं पाथ एवास्ति, तद्वदात्मापि ॥ ३० ॥

इदानीं जीवस्य बाह्यप्रपञ्चानुवृत्तिं निरूपयति—**एकाकीति** ।

सोन्तरात्मा[1] **पूर्वमेकाकी आसीत्** । अतः **परमानुपूर्व्या** अनुक्रमेण **विषयान्मृगयति** गवेषयति । अथानुपूर्वीमाह—प्रथमं **जाया मे** स्यात्ततः **प्रजा** मे स्यात्ततस्तन्निर्वाहार्थं **धनं** वित्तं **मे** स्यात् । अथ **तदर्थं** वित्तप्राप्त्यर्थं प्राणावशेषैः क्लेशैः **कर्म** कुर्वन् । एवं धनादिविषयप्राप्तौ **अस्माद्विषयादन्यन्महद्गरीयः श्रेष्ठं न मनुते** । एवं बहुविषयोद्देशे सति **एकविषयालाभे** सति **अकृत्स्नो** भूत्वा मृत इव **विरमति** विरामं प्राप्नोति । तथा **एकहान्या** प्राप्तस्य नाशान्नो **कृतार्थो** भवति । अत्र मूलश्रुतिः—"आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्मकुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेत्सच्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्मकुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता । **भाष्यं** । अग्रे पूर्वमिदमेवमेक एव केवलमात्मैवासीत् । स जाया मे स्यादिति अकामयत ऐच्छत् । ततोऽस्यां जायायां प्रजायेय पुत्रत्वेन जन्म प्राप्नुयामित्यकामयत । अस्यां जायते पुत्र इति श्रुतेः । तथा आत्मैव जायायां पुत्रत्वेन परिणमते तथा यत्कर्म-

---

१. अत्र आत्मा अकृतविवाहो वर्णीति—शां० भा० ।

नासीत्पूर्वं न पश्चादतनुदिनकराच्छादको वारिवाहः
दृश्यः किन्त्वन्तराऽसौ स्थगयति स दृशं पश्यतो नार्कबिम्बम् ।
नो चेदेवं विनाऽर्कं जलधरपटलं भासते तर्हि कस्मात्
तद्वद्विश्वं पिधत्ते दृशमथ न परं भासकं चालकं स्वम् ॥ ३२ ॥

भुञ्जानः स्वाप्नराज्यं ससकलविभवो जागरं प्राप्य भूयः
राज्यभ्रष्टोऽहमित्थं न भजति विषमं तन्मृषा मन्यमानः ।

करोति तदपार्थमेवेति पुनः श्रुत्या निरूपयिष्यते । एवं जायापुत्रप्राप्तौ तद्भरणार्थं वित्तं स्यादिति कामयते । अथ वित्तप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वीयेति एतावान् वै कामः । अथ नेदिति निपातो निषेधार्थे । [1]नेत्सत् न सम्भवतीत्यर्थः । अथ जायापुत्रादिविषयादन्यद्भूयो बहुतरं न विन्देत् न विन्दति । एवं यावज्जीवं पुनरुत्पत्तिमासाद्य तथैवेति पुनरुक्तम् । एवं स जीवो यावदेतेषां जायादीनां मध्ये एकं न प्राप्नोति तावदकृत्स्न असम्पूर्णोऽहमिति मन्यते इत्येवं तस्य अकृत्स्नता अपूर्णता ॥ ३१ ॥

अविद्याया आवरणशक्तिमेव विविच्य प्रपञ्चयति—**नासीदिति ।**

वारि वहतीति वारिवाहो **मेघः अतनुदिनकराच्छादको** भवति । न तनुरतनुर्महाँल्लोकत्रयप्रकाशको यो दिनकरो दिवसे प्रसृतकरः सूर्यस्तदाच्छादको **भवति** । अथ तस्याच्छादकत्वमान्तरालिकं न प्रवाहपरम्परागतमित्याह—**नासीदिति** । मेघः प्रावृट्कालात्पूर्वं ग्रीष्मे नासीत् । अथ पश्चाच्छरत्कालान्तेऽपि नासीदेवंविधो मेघः सूर्यं पश्यतो जनस्य दृशमेव स्थगयति आवृणोति, नार्कबिम्बं, तस्य मेघादप्यभितः करप्रसारशालित्वादित्यर्थः । एवं सत्यपि लोके सूर्यो निष्प्रभ इति प्रतीतिः प्रातिभासिकीत्याह—**नो चेदिति** । एवमुक्तप्रमेयं नोचेत्सूर्य एवाच्छादित इति चेत्तर्हि अर्कं विना जलधरपटलं कस्माद्भासते सूर्यस्य घनपटलेन तिरोहितत्वात् घनपटलं कस्मात् प्रकाशान्तरात् ज्ञायते, सूर्यस्याच्छन्नत्वेन प्रकाशकत्वानर्हत्वादित्यर्थः । तथा च सूर्यं पश्यतो जनस्य घनपटलेन दृष्टिरेवावृता न सूर्यः । एतद्दृष्टान्तावष्टम्भेन भूमण्डलस्यापि सूर्यावभासकत्वं तद्वदेवेत्यर्थः । अथ दार्ष्टान्तिकमेतदुपक्रान्तं तदाह—**तद्वदिति** । तद्वदन्तरोत्पन्नं विश्वमपि पश्यतो दृशं दृष्टिमेव पिधत्ते न परं, परब्रह्मस्वरूपं नाच्छादयति, तर्हि कथं न दृश्यत इत्याशङ्क्य दृश्यत एवेत्याह । किंभूतं परब्रह्म स्वभासकं चालकं च । स्वशब्देन विश्वं तस्य भासकं तथा चालकञ्च । येन विचित्ररूपं विश्वमाभाति तथा येन चलति सर्वव्यवहारं करोति तत्परं ब्रह्म कथमाच्छादयितुं शक्यते । ब्रह्मव्यवहारातिरेकेण तस्य भासकचालकान्तराभावात् । तथा च जगदाकारादादिमध्यावसानेषु वर्तमानं ब्रह्मैव सत्यम् । तदज्ञानादुदितो जगदाकारः शुक्तिरजतवत्प्रातिभासिक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं स्वप्नदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं निरूपयति—**भुञ्जान इति** ।

स सकलविभवसेनाकोशाद्युपस्कारयुक्तः सन् स्वाप्नराज्यं भुञ्जानः पुरुषो भूयो जागरं प्राप्य प्राक्तनं दरिद्ररङ्कदेहं निरीक्ष्याहं राज्यभ्रष्ट इति **विषमं** शोकं न भजति । कुतः ? तत्स्वाप्नं राज्यं मृषा

---

१. माध्यन्दिनपाठः ।

स्वप्ने कुर्वन्नगम्यागमनमुखमघं तेन न प्रत्यवायी
तद्वज्जाग्रद्दशायां व्यवहृतिमखिलां स्वप्नवद्विस्मरेच्चेत् ।। ३३ ।।
स्वप्नावस्थानुभूतं शुभमथ विषमं तन्मृषा जागरे स्यात्
जाग्रत्यां स्थूलदेहव्यवहृतिविषयं तन्मृषा स्वापकाले ।
इत्थं मिथ्यात्वसिद्धावनिशमुभयथा सज्जते तत्र मूढः
सत्ये तद्भासकेऽस्मिन्निह कुत इदं तन्न विद्मो वयं हि ।। ३४ ।।
जीवन्तं जाग्रतीह स्वजनमथ मृतं स्वाप्नकाले निरीक्ष्य
निर्वेदं यात्यकस्मान्मृतममृतममुं वीक्ष्य हर्षं प्रयाति ।
स्मृत्वाऽप्येतस्य जन्तोर्निधनमसुयुतिं भाषते तेन साकं
सत्येवं भाति भूयोऽल्पकसमयवशात् सत्यता वा मृषात्वम् ।। ३५ ।।

मन्यमानः । अथेममेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—**स्वप्न इति** । स्वप्ने अगम्यागमनमुखं सुरापानब्रह्मवधादि अघं पातकं कुर्वन् ततः प्रबोधं प्राप्तः सन् तेन पातकेन प्रत्यवायी प्रायश्चित्ती न भवति । तथा पूर्वं लोके व्यवहारार्थं एव दृश्यते मनसाप्यनुतापं न प्राप्नोति । कुतस्तन्मृषा मन्यमान इति पूर्ववत् । तथा जाग्रद्दशायामेव पापकर्ता प्रायश्चित्तार्हो भवति । अथ जाग्रद्दशायामपि अखिलां पुण्यपापव्यवहृतिं चेत् स्वप्नवद्विस्मरेत्तदापि तद्वत्प्रायश्चित्तार्हो न भवति, यतस्तन्मृषा मन्यमान इति प्रागुक्तमेव । तदुक्तं भगवता—"ब्रह्मण्याधाय कर्माणि" इत्यादिना ।। ३३ ।।

अथ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरपि भ्रमजनकत्वमस्तीत्याह—**स्वप्नेति** ।

स्वप्नावस्थायामनुभूतं शुभं राज्यभोगेष्टप्राप्त्यादि, तथा **विषमं** व्याघ्रभर्त्सनादि **तत्सर्वं जागरे मृषा** भवति । अथ **जाग्रद्दशायां स्थूलदेहव्यवहृतिविषयं** शुभं मिष्टाशनादिसकलभोगसुखं तथा विषमं आधिव्याधियातनाजनितं दुःखं यत्तत्स्वापकाले सर्वं मृषा भवति । इत्थममुना प्रकारेणो**भयथापि अनिशं** निरन्तरं मिथ्यात्वसिद्धौ सत्यां तत्र **मूढः** यः **सज्जते**ऽभिनिवेशं करोति तत्कस्मात्कारणादिति **वयं न विद्मः** ।। ३४ ।।

एतदेव सोदाहरणं निरूपयति—**जीवन्तमिति** ।

इह लोके **जाग्रत्यवस्थायां जीवन्तं** स्वजनं अथेदानीं **स्वप्नकाले मृतं निरीक्ष्य अकस्मान्निर्वेदं** दुःखं **याति** प्राप्नोति । अथवा **जाग्रत्यां** मृतं विपन्नं स्वजनं **स्वप्नकालेऽमृतं** जीवन्तं **वीक्ष्य हर्षं प्रयाति** । अनेन जाग्रत्यनुभूतं स्वप्नकाले मृषा भवतीति दर्शितम् । अथ **तत्र** तत्तदस्मरणेनान्यथा प्रतीयत इति चेत्तत्राह—**स्मृत्वेति** । अनेन जाग्रत्यनुभूतमेतस्य जाग्रत्यां मृतस्य जन्तोर्निधनं **स्मृत्वाऽपि** अथवा जीवन्तमसुयुतिं जीवनं स्मृत्वापि तेन सह भाषते वार्ताः कथयति । तथा मृतेन सह दीनालापं करोति । तथा च स्वप्नकालेऽपि स्मरणवतोऽपि मृषात्वप्रतीतिर्भवतीति सूचितम् । एवं सति **उभयथा** मिथ्याभूतौ सत्यामपि **स्वप्ने** मृषात्वप्रतीतिर्जाग्रत्यां च सत्यत्वप्रतीतिर्लोकानां कथमुत्पद्यत इत्यत आह—**भूयोऽल्पकेति** । **भूयोऽल्पकसमयवशात् सत्यता मृषात्वं वा भाति** भासते न तात्त्विकम् । भूयांश्चाल्पकश्च तौ समयौ च तद्वशाज्जाग्रतिः चिरकालमस्ति, तत्र दृढानुसन्धाना-

स्वाप्नस्त्रीसङ्गसौख्यादपि भृशमसतो या च रेतश्च्युतिः स्यात्
सा दृश्या तद्वदेतत्स्फुरति जगदसत्कारणं सत्यकल्पम् ।
स्वप्ने सत्यः पुमान्स्याद्युवतिरिह मृषैवानयोः संयुतिश्च
प्रातः शुक्रेण वस्त्रोपहतिरिति यतः कल्पनामूलमेतत् ॥ ३६ ॥

पश्यन्त्यारामस्य प्रतिदिवसममी जन्तवः स्वापकाले
पश्यत्येनं न कश्चित्करणगणमृते मायया क्रीडमानम् ।
जाग्रत्यर्थव्रजानामथ च तनुभृतां भासकं चालकं वा
नो जानीते सुषुप्तौ परमसुखमयं कश्चिदाश्चर्यमेतत् ॥ ३७ ॥

स्वप्ने मन्त्रोपदेशः श्रवणपरिचितः सत्य एष प्रबोधे
स्वप्नादेव प्रसादादभिलषितफलं सत्यतां प्रातरेति ।
सत्यप्राप्तिस्त्वसत्यादपि भवति तथा किं च तत्स्वप्रकाशं
येनेदं भाति सर्वं चरमचरमथोच्चावचं दृश्यजातम् ॥ ३८ ॥

त्सत्यत्वं भासते । स्वप्नस्त्वल्पसमयदृश्योऽस्त्यतस्तत्र मृषात्वं भासते । विचार्यमाणे तावदुभयोरपि असत्यत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदानीमसद्रूपोपादानकं विश्वमपि सदिति सदृष्टान्तमाह—**स्वाप्नेति** ।

असतोऽविद्यमानादपि स्वाप्नस्त्रीसङ्गसौख्याद्रेतश्च्युतिः शुक्रद्रवो भवति सा दृश्या व्यावहारिकसत्या । तद्वदसत्कारणं जगत् सत्यकल्पं स्फुरति, नामैकदेशे नामग्रहणमितिवत् असत् सदसद्विलक्षणमविद्याख्यं कारणं यस्य तदसत्कारणम्, एवंविधं जगत्सत्यकल्पं स्फुरति न तु सत्यम्, सुषुप्तावस्तमितत्वात् । अथ दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकसिद्धमाह—**स्वप्न इति** । स्वप्ने पुमान् सत्यः, युवती स्त्री मृषा च, परमनयोः स्त्रीपुरुषयोः संयुक्तिः सुरतमपि मृषा। तथा प्रातर्जाग्रदवस्थायां शुक्रेण रेतसा वस्त्रोपहतिः प्रत्यक्षसिद्धा । एवमात्मा सत्यः स्त्री माया असत्या तयोर्युतिः सम्बन्ध आध्यासिकः अत एव मृषा । तस्माज्जातं जगद्व्यवहारसत्यं, यतः सर्वकल्पनामूलं काल्पनिकमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथावस्थात्रयेऽपि अनुभूयमानमात्मानं केऽपि न विचिन्वन्तीत्याश्चर्यमाह—**पश्यन्तीति** ।

अमी जन्तवो जीवाः **प्रतिदिवसं स्वापकाले अस्य** परमात्मनः **आरामं** क्रीडां **पश्यन्ति**, परं त्वेनमात्मानं कश्चिन्न **पश्यति** । किंभूतमात्मानं ? **करणगणं ऋते** बाह्येन्द्रियव्यतिरेकेणापि **मायया** स्वाप्नदेहेन्द्रियादिरूपया **क्रीडमानम्** । अथास्तां तावन्मौढ्यवशात् स्वप्नावस्थायां, जाग्रत्यामपि तनुभृतां **चालकं** तथार्थव्रजानां **भासकं** प्रकाशकं निरन्तरं पश्यन्ति । तथा **सुषुप्तौ** परमसुखमयम्, **एवंविधं** परमात्मानं केऽपि **न जानन्तीत्येतन्महदाश्चर्यमित्यर्थः**[1] ॥ ३७ ॥

ननु जाग्रदवस्थाया अपि स्वप्नदृष्टान्तेन मृषात्वे प्रोच्यमाने तस्यां गुरुमुखादुपनिषद्विचारादिना यो ब्रह्मबोधः सोऽपि मृषा भवति, ततो ब्रह्मापि वन्ध्यापुत्रवदसद्रूपं स्यादित्याशङ्क्याह—**स्वप्न इति**।।३८।।

---

१. बृ० ४.३.१४ ।

मध्यप्राणं सुषुप्तौ स्वजनिमनुविशन्त्यग्निसूर्यादयोऽमी
वागाद्याः प्राणवायुं तदिह निगदिता ग्लानिरेषां न वायोः ।
तेभ्यो दृश्यावभासो भ्रम इति विदितः शुक्तिकारौप्यकल्पः
प्राणायामव्रतं तच्छ्रुतिशिरसि मतं स्वात्मलब्धौ न चान्यत् ॥ ३९ ॥

नोऽकस्मादार्द्रमेधः स्पृशति च दहनः किन्तु शुष्कं निदाघा-
दार्द्रं चेतोऽनुबन्धैः कृतसुकृतमपि स्वोक्तकर्मप्रजार्थैः ।
तद्वज्ज्ञानाग्निरेतत्स्पृशति न सहसा किन्तु वैराग्यशुष्कं
तस्माच्छुद्धो विरागः प्रथममभिहितस्तेन विज्ञानसिद्धिः ॥ ४० ॥

एवं स्वप्ननिदर्शनेन जगन्मिथ्यात्वं निरूप्येदानीञ्जगत्सत्यत्वाभिव्यञ्जिकायां जाग्रत्यामपि तन्मिथ्यात्वं निरूपयति—**मध्येति** ।

अमी अग्निसूर्यादयो वागादीन्द्रियाधिदेवताः सुषुप्तौ तृतीयावस्थायां मध्यमप्राणं विराजमनुविशन्ति प्रविशन्ति । किंभूतं विराजं स्वजनिं स्वस्य जनिः यस्मिन् स तथा स्वोत्पादकम् । "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चे"ति तथा "चक्षोः सूर्यो अजायते"ति श्रुतेः। कार्यजातस्य कारणे प्रवेशो युक्त एवेत्यर्थः । तथा वागाद्या इन्द्रियगणाः सुषुप्तौ प्राणवायुमिन्द्रसंज्ञमनुविशन्ति, तत्तस्मात्कारणादेषां साधिदेवतानामिन्द्रियाणां ग्लानिरस्तमयः निगदिता उपनिषत्प्रतिपादिता । परन्तु स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयरूपायां सुषुप्तावपि प्राणवायोरस्तमयो नास्ति । ततः सुषुप्तौ श्वासरूपेण प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात् । अथ जाग्रत्यामपि चक्षुरादिभ्यो यो दृश्याभासो दृश्यानां रूपरसादीनां प्रतिभासः सः भ्रमो न तात्विक इति विदितः । अथ भ्रमे दृष्टान्तमाह—**शुक्तिकारौप्यकल्प इति ।** यथा शुक्त्यवच्छिन्नेऽधिकरणे रौप्यं प्रातिभासिकं प्रतीयते, तद्वद्ब्रह्मण्यधिकरणे नामरूपात्मकं विश्वं प्रातिभासिकम् । तस्मात्कारणादवस्थात्रयेऽपि अनस्तमितप्राणायामव्रतं स्वात्मलब्धौ श्रुतिशिरसि मतन्नान्यच्चक्षुरादिव्रतं तस्यावस्थात्रयेऽपि आत्मलब्धावशक्तत्वात्[1] ॥ ३९ ॥

अथ वैराग्ययोगेनैव ज्ञानसिद्धिरित्यनुवदति—**नोऽकस्मादिति** ।

आर्द्रं जलाक्तं **एधः** काष्ठं **दहनो**ऽकस्मान्न स्पृशति । किन्तु **निदाघाच्छुष्कमेव** स्पृशति **तद्वदनुबन्धै**र्भार्यादिविषयै**रार्द्रं** चेतः स्वोक्तकर्मप्रजार्थैः कृतसुकृतमपि ज्ञानाग्निर्न स्पृशति । स्वोक्तकर्म स्वाश्रमवर्णोचितम् । जातपुत्रः पुत्रेणैव अयं लोको जय्यो नान्येन कर्मणेति । तथा—"नापुत्रस्य लोकोऽस्ती"ति श्रुतिः । तथा आर्थैः अर्थसाध्यैः यज्ञदानादिभिः कृतसुकृतमपीत्यर्थः । किंतु वैराग्यशुष्कमेव चेतः ज्ञानाग्निः स्पृशति । तस्मात् कारणात् शुद्धो विरागः वान्तत्यक्तान्नवत् विषयवितृष्णता प्रथमं आवश्यकत्वेन अभिहितः प्रोक्तः । **अत्र श्रुतिः** । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति । **भाष्यम्** । एकेन त्यागेन वैराग्येण

---

१. बृहदारण्यके प्रथमाध्यायपञ्चमब्राह्मणे इदमुक्तम् तस्मादनस्तमिता देवता यद्वायुः इत्याधिदैविके । मृत्युः इममेव नाप्नोद्योयं मध्यमः प्राणः यतः आध्यात्मिकेऽनस्तमितः प्राण एवेति। तस्मात्तयोरेवोपास्यत्वमिति निर्णीतम्।

यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकमिदमसदेवोदितं भाति भूमौ
येनानेकप्रकारैर्व्यवहरति जगद्येन तेनेश्वरेण ।
तद्वत्प्रच्छादनीयं निभृतरशनया यद्वदेष द्विजिह्व-
स्तेन त्यक्तेन भोज्यं सुखमनतिशयं मा गृधोऽन्यद्धनाद्यम् ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तिर्मुमुक्षोः प्रथममथ ततो मुक्तिरात्यन्तिकी च
तेऽभ्यासज्ञानयोगाद्गुरुचरणकृपाऽपाङ्गसङ्गेन लब्धात् ।
अभ्यासोऽपि द्विधा स्यादधिकरणवशाद्दैहिको मानसश्च
शारीरस्त्वासनाद्यो ह्युपरतिरपरो ज्ञानयोगः पुरोक्तः ॥ ४२ ॥

सर्वानुन्मूल्य कामान् हृदि कृतनिलयान्क्षिप्तशङ्कूनिवोच्चैः
दीर्यद्देहाभिमानस्त्यजति चपलतामात्मदत्तावधानः ।

यतयः अमृतत्वं आनशुः प्राप्ताः । परन्तु न कर्मणा फलापेक्षेण न प्रजया पुत्रेण न धनेन दानादिना । अथामृतत्वं निरूपयति—**परेणेति** । परेण परब्रह्मणा नाकं स्वांशीभूतं गुहायां–हृद्याकाशे यन्निहितं निधिवद्गोपितं वस्तु । यच्चान्तः प्रकाशत्वेन भ्राजते स्फुरति तदमृतं यतयो विशन्ति ।[1] वैराग्यं [नैर्वेद्यं] ज्ञानगर्भमिति पठति ॥ ४० ॥

अथ प्रागुक्तोपदेशक्रमे ईशावास्योपनिषदुक्तां श्रुतिं संवादयन्नाह—**यत्किञ्चिदिति** ।

यत्किंचिदसदेवोदितं नामरूपात्मकं इदं शुक्तिकारजतवत् । इदन्त्वेन भूमौ येन आभासते तथा गच्छतीति जगत् येन कृत्वा अनेकप्रकारैर्व्यवहरति तेनेश्वरेणेदं तद्वत्ब्रह्म छादनीयं आच्छादनीयम् । तद्वत्किंवत् । तद्वन्निभृतरशनया निश्चयेन ज्ञातया रज्वा एष प्रातिभासित्वेन ज्ञातो द्विजिह्वः सर्प आच्छाद्यते । तद्वज्जगद्भासकत्वेन चालकत्वेन च संविच्चिद्रूपत्वनिश्चितेन परमात्मना जगदाच्छादनीयम् । तेन जगदाभासेन त्यक्तेन दूरतोऽपास्तेन केवलीभावे प्राप्ते अनतिशयमत्यक्लिष्टमात्यन्तिकं सुखं भोज्यम् । परन्तु अन्यत्तद्विलक्षणं धनादिकं विषयसुखं मा गृधः माऽभिकांक्षयेत्युपदेशत्रयम् । श्रुतिश्च "ईशावास्यमि"ति । **भाष्यम्** । इदं पुरोभासमानं यत्किंचिन्नामरूपात्मकं सर्वमाब्रह्मस्तम्बपर्यंतं गच्छतीति जगत् व्यवहारवत् जगत्यां पृथिव्यां यद्भाति तत् ईष्टे इति ईट् तेन ईशा सर्वोत्कृष्टेन परमात्मना कृत्वा वास्यं वस आच्छादने आच्छादनीयम् । जगद्भासकत्वेन चालकत्वेन च ज्ञातेन परब्रह्मणा प्रातिभासिकं जगदाच्छाद्यम् तुच्छत्वेन ज्ञेयम् । एवं तेन जगदाभासेन त्यक्तेन दूरतोऽपास्तेनावशिष्टमात्मस्वरूपमानन्दात्मकं भुञ्जीथाः परन्तु धनं विषयसुखं मा गृधः । गृधु अभिकांक्षायाम्, इदं कस्यचित् किमुपादानमिति मा अभिकांक्षय, तिष्ठन् गेहे गृहेश इति (१६) शक्त्या निर्मोकत इति (१७) पठनीयम् ॥४१॥

अथ द्विधा मोक्षप्रकारमाह—**जीवन्मुक्तिरिति** ।

जीवन्मुक्तिरिति । उपरतिः प्रपञ्चोपरमः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४२ ॥

अथ प्रथमोद्दिष्टां जीवन्मुक्तिमाह—**सर्वानिति** ।

---

१. ना० उ० १२.३ ।

यात्यूर्ध्वस्थानमुच्चैः कृतसुकृतभरो नाडिकाभिर्विचित्रं
नीलश्वेतारुणाभिः स्रवदमृतभरं गृह्यमाणात्मसौख्यः ॥ ४३ ॥
प्रापश्यद्विश्वमात्मेत्ययमिह पुरुषः शोकमोहाद्यतीतः
शुक्रं ब्रह्माभ्यगच्छत्स खलु सकलवित्सर्वसिद्ध्यास्पदं हि ।

हृदि कृतनिलयान् अनेककल्पपर्यन्तं संस्काररूपेण हृदि स्थितान् सर्वान् कामान् मनोरथान् उन्मूल्य समूलमुत्खातान् कृत्वा दीर्यद्देहाभिमानः सन् चपलतां त्यजति अहंममताभिमानमुत्सृज्य मनोवेगं त्यजति । किंभूतः **आत्मदत्तावधानः** आत्मनि दत्तं अवधानं अविरतानुसन्धानं येन स तथा । एवं तथाभूतः सन् **उच्चैः ऊर्ध्वस्थानं** सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मरंध्रं सुषुम्नाविवरेण याति । किंभूतं स्थानं ? **नीलश्वेतारुणाभिर्नाडीभिः विचित्रं** सहस्रदलंचक्रम् । पुनः किंभूतं **स्रवदमृतभरं** कुण्डलिनीमुखनिर्भेदेनामृतं स्रवतीत्यर्थः । किंभूतो जीवन्मुक्तः **कृतसुकृतभरः** कृतानेकपुण्यपुञ्जः । पुनः किंभूतः **गृह्यमाणात्मसौख्यः** । ब्रह्मानन्दवानस्मीति किञ्चिदुर्वरिताहङ्कारशेष इत्यर्थः । **अत्र श्रुतिः**—कण्डिकाचतुष्टयम्—यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच–याज्ञवल्क्यः ॥ २ ॥ तदप्येते श्लोकाः अणुः पन्था वितरो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ३ ॥ तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् तैजसः पुण्यकृच्च ॥४॥ **भाष्यम्** । अस्य मुमुक्षोः पुरुषस्य हृदि स्थिताः सर्वे कामाः सङ्कल्पाः यदा प्रमुच्यन्ते शान्ता भवन्तीह । **अत्रेति** । अत्रास्मिन् देहे वर्तमान एव ब्रह्म समश्नुते परमानन्दमनुभवति । अथ शरीरे वर्तमानः सन् तदभिमानशून्य इति सदृष्टान्तमाह—**तद्यथेति** । अहेः सर्पस्य निर्ल्वयनी निर्मोकः कञ्चुकं मृता निर्जीवा वल्मीके सर्पस्थाने प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता सती शयीत निश्चेष्टतया स्थिता सा दूरात् सर्प इव दृश्यते परन्तु सर्पकृत्यं न करोति एवं तद्वदिदं अयं पुरुषः शरीरमिवाधिष्ठाय शेते निश्चेष्टतयाऽवतिष्ठते । अथेत्यनन्तरं अयं प्राज्ञः आत्मा जीवः अनस्थिकः अस्थिरूपं स्थूलदेहं तदभिमानशून्यः तथा अशरीरः शरीरं सूक्ष्मशरीरं तदभिमानशून्यश्च । भोः सम्राडिति सम्बुध्य याज्ञवल्क्यो जनकं प्रत्युवाच । **तदप्येते श्लोका इति** । तत्रार्थे श्लोकाः प्रसिद्धमन्त्राः सन्ति तानेव याज्ञवक्ल्य आह । **अणुरिति** । अणुः सूक्ष्मो मार्गः सुषुम्नाविवरोपलक्षितः । वितरो विशिष्टतरः श्रेष्ठतमः एवंविधो मार्गः मां स्पृष्टः मम गुरुमुखात् कर्णच्छिद्रतो ज्ञातः अनन्तरं मयैव अनुवित्तः । तेन मार्गेण धीराः ब्रह्मविदः पुरुषा अपि इतः प्रपञ्चाद्विमुक्ताः सन्तः सुवर्गलोकं ब्रह्मरन्ध्राख्यं स्थानं यन्ति प्राप्नुवन्ति । तस्मिन् विचित्रवर्णा नाड्यः सन्तीत्याह–**शुक्लमित्यादि** । एवमध्यात्मरीत्या व्याख्यातम् । केऽपि आधिदैविकस्थित्या विष्ण्वादिलोकप्राप्तिं व्याकुर्वन्ति । एवमेष पन्था मार्गः ब्रह्मणा मत्तः पूर्वं अनुवित्तोऽनुष्ठितः । तेनैव मार्गेण ब्रह्म विद्वांसः वैराजत्वं प्राप्ताः पुण्यकृदिति नान्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अस्मिन्नर्थे ईशावास्योपनिषदुक्तां श्रुतिं सम्वादयति—**प्रापश्यदिति** ।

अयं पुरुषो **इह**ास्मिन् देहे वर्तमानः सन् **विश्वं** आत्मेति **प्रापश्यत्** पश्यति स्म । विश्वं विश्वाकारेण नापश्यत् । किंत्वात्माकारेणैव । किंभूतः शोकमोहाद्यतीतः । एवंविधः सन् शुक्रं शबलं ब्रह्म

विस्मृत्य स्थूलसूक्ष्मप्रभृतिवपुरसौ सर्वसङ्कल्पशून्यो
जीवन्मुक्तस्तुरीयं पदमधिगतवान्पुण्यपापैर्विहीनः ॥ ४४ ॥
यः सत्वाकारवृत्तौ प्रतिफलति युवा देहमात्रावृतोऽपि
तद्धर्मैर्बाल्यवार्द्धर्यादिभिरनुपहतः प्राण आविर्बभूव ।
श्रेयान् साध्यस्तमेतं सुनिपुणमतयः सत्यसङ्कल्पभाजो
ह्यभ्यासाद्देवयन्तः परिणतमनसा साकमूर्ध्वं नयन्ति ॥ ४५ ॥

हिरण्यगर्भाख्यं अध्यगच्छत् अधिगतवान् । एवं हिरण्यगर्भत्वं प्राप्तः सकलवित्सर्वज्ञो जातः तथा सर्वसिद्धीनामणिमाद्यष्टानामास्पदं स्थानं च जातः । तथा असौ पुरुषः स्थूलसूक्ष्मप्रभृतिवपुर्विस्मृत्य सर्वसङ्कल्पशून्यः सन् तुरीयं पदं अधिगतवान् आत्मसुखमनुभवति स्म । ततः पुण्यपापैर्विहीनः सकलकर्मातीतः । **अत्र श्रुतिः सार्धकण्डिका** । यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १ ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । **भाष्यम्** । यस्मिन् काले विजानतो विज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वभूतानि आत्मैवाभूत् सकलं ब्रह्मैवाभूत् । तत्र तस्मिन् काले मोहः किमज्ञानं तथा तन्मूलः शोकः कः न कोऽपीत्यर्थः । किंभूतस्य विज्ञानवतः एकत्वमभेदं अनुपश्यतः सर्वत्र एकभावनयैव विज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । एवं स जीवन्मुक्तः शुक्रं शबलं हिरण्यगर्भस्वरूपं पर्यगात् प्राप्तवान् । किंभूतं शुक्रं अपापविद्धं पापमहंकारस्तेनास्पृष्टं अत एव शुद्धमपि प्राप्तवानित्यर्थः । पुनः अस्नाविरं स्नायवः शिराः तत्स्वरूपं स्थूलदेहं अस्नाविरं । तथा अव्रणं । व्रणं चिह्नं सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणावस्थात्मकं तस्मादप्यतीतं । एवं चतुर्थे महाकारणे देहे वर्तमानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ जीवन्मुक्तस्य मनः प्राणश्च ऊर्ध्वं गच्छत इत्येतस्मिन्नर्थे ऋक्शाखीयां श्रुतिं सम्वादयति—**यस्सत्त्वेति** ।

यः आत्मा सत्त्वाकारवृतौ प्रतिफलति स युवा प्राण आविर्बभूव । **सत्त्वगुणोपपन्नो जीव इत्यर्थः** । **स देहमात्रावृतोऽपि** बाल्यवार्ध्यादिभिः तद्धर्मैर्देहधर्मैरनुपहतः सन् श्रेयान् कल्याणरूपस्तथा साध्यः साधयितुं उत्तमां गतिं प्रापयितुं योग्यः । तं एतं प्राणं सुनिपुणमतयः कुशलबुद्धयः सत्ये परे ब्रह्मणि संकल्पो मनोगतिर्येषां ते तथाविधाः पूर्वोक्तादभ्यासात् देवत्वं प्राप्तुमिच्छन्तः परिणतमनसा विविक्तेन मनसा सह ऊर्ध्वं नयन्ति । **अत्र श्रुतिः** तृतीयाष्टके—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्सउ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो ३ मनसा देवयन्तः । **भाष्यं** । बाल्यवार्द्धक्याद्यैर्देहविकारैर्विरहितो युवा मुख्यप्राणः सुष्ठुवासः प्रावरणं यस्य सत्वाकारान्तः करणवृत्तिबिंबितः परिवीतः शरीरावृतः सन्जीवद्दशां प्राप्तः उ इति निश्चयेन स जायमानः प्रादुर्भूतः सन् श्रेयान्स्वकर्मनिरतो भवति स स्वाध्यः सुखेनाराध्यः । तमेवं धीरं धीरासः दृढव्रताः कवयो क्रान्तदर्शिनो ज्ञानिनो देवयन्तो देवत्वं प्राप्तुमिच्छन्तः मनसा सह उन्नयन्ति सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वं नयन्ति ब्रह्मरन्ध्रं प्रापयन्ति ॥ ४५ ॥

**प्रायोऽकामोऽस्तकामो निरतिशयसुखायात्मकामस्तदाऽसौ
तत्प्राप्तावाप्तकामः स्थितचरमदशस्तस्य देहावसाने ।
प्राणा नैवोत्क्रमन्ति क्रमविरतिमिताः स्वस्वहेतौ तदानीं
क्वायं जीवो विलीनो लवणमिव जलेऽखण्ड आत्मैव पश्चात् ॥ ४६ ॥**

**पिण्डीभूतं यदन्तर्जलनिधिसलिलं याति तत्सैन्धवाख्यं
भूयः प्रक्षिप्तमस्मिन्विलयमुपगतं नामरूपे जहाति ।
प्राज्ञस्तद्वत्परात्मन्यथ भजति लयं तस्य चेतो हिमांशौ
वागग्नौ चक्षुरर्के पयसि पुनरसुप्रेतसी दिक्षु कर्णौ ॥ ४७ ॥**

अथ निर्वाणमुक्तिमाह—**प्राय इति** ।

प्राङ्निरूपितो जीवन्मुक्तः पुरुषः प्रायो बाहुल्येन अकाम एव तिष्ठति । यतोऽस्तकाम आत्माकारस्य मनसो विक्षेपाभावात् परन्तु निरतिशयसुखं परमानन्दस्तदर्थमात्मकाम आत्माकारः कामो यस्य स तथा। अथ तत्प्राप्तौ अकामः परमानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भूतत्वात्। तदुक्तं भगवता। "यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत" इति। किंभूतः स्थितचरमदशः स्थिता चरमा प्राप्ता दशा यस्य। अथ दशातीतत्वमाह । **तस्येति** । तस्य पुरुषस्य देहावसाने प्राप्ते सति प्राणा नैव उत्क्रमन्ति उत्क्रमणं हि पुनर्देहारम्भाय कल्प्यते। प्रकृते तु तथा न भवति। किन्तु स्वस्वहेतौ स्वकारणे क्रमविरतिं क्रमेण नाशं इताः प्राप्ताः तदानीं, क्वायं जीवदशापन्नः क्वास्ति न क्वापीत्यर्थः। यतो जले लवणमिव विलीनो लयं प्राप्तः यश्चाखण्ड आत्मैव तिष्ठति । अवच्छेदकाभावात् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । जीवः प्रथमं ब्रह्मैवासीत् मध्ये जीवदशां प्राप्तः पुनर्ब्रह्मत्वमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ लवणमिव जलं इत्येतद्दृष्टान्तं विशदयन्नाह—**पिण्डीभूतमिति** ।

स्पष्टार्थः ।

अत्र श्रुतिः[1] । स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेवस्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतं अनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । **भाष्यं** । मैत्रेयीं ज्येष्ठपत्नीं प्रति याज्ञवल्क्य उवाच । अरे मैत्रेयि सैन्धवखिल्यः सैन्धवपिण्डः उदके प्रास्तः उदके प्रक्षिप्तः सन् अनुविलीयेत विलीनः सन् उदकत्वमेव प्राप्नोति । न प्रकारान्तरम् । ह इति निश्चये न पुनरस्य सैन्धवस्य उद्ग्रहणाय नैव स्यात् । तत्सैन्धवं जले प्रक्षिप्तं तस्य उत् ऊर्ध्वं ग्रहणं बहिर्निष्कासनं तदुह नैव स्यात् । पुनस्तस्य न प्राप्तिः । अथ तदेवाह । तु पुनः लवणं क्षारोदकमेव लभ्यते । एवममुना प्रकारेण इदं महद्भूतं अनन्तं अक्षोभ्यं अपारं अमर्यादं वैराजरूपं विज्ञानघने परमात्मस्वरूपे एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय उदयं प्राप्य तान्येव भूतानि अनुलक्ष्यीकृत्य विनश्यति तस्य न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति प्रेत्य नाशं प्राप्य तस्य संज्ञा नास्तीति । स्वकारणे लीयत इति अत्र आर्तभागयाज्ञ-

---

१. बृ० २.७.१२ ।

क्षीरान्तर्यद्वदाज्यं मधुरिमविदितं तत्पृथग्भूतमस्मात्
भूतेषु ब्रह्म तद्वद्व्यवहृतिविदितं श्रान्तविश्रान्तिबीजम् ।
यं लब्ध्वा लाभमन्यं तृणमिव मनुते यत्र नोदेति भीतिः
सान्द्रानन्दं यदन्तः स्फुरति तदमृतं विद्ध्यतो ह्यन्यदार्तम् ॥ ४८ ॥

ओतः प्रोतश्च तन्तुष्विह विततपटश्चित्रवर्णेषु चित्रः
तस्मिञ्जिज्ञास्यमाने ननु भवति पटः सूत्रमात्रावशेषः ।

वल्क्ययोः संवादश्रुतिमुक्तवान् । तथा च श्रुतिः । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तं—**भाष्यं**। जारत्कारव आर्तभागो याज्ञवल्क्यं प्रति वदति—भो याज्ञवल्क्य । अस्य जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य मृतस्य त्यक्तदेहस्य वाक् अग्निं स्वाधिदैवं अप्येति प्रविशति चक्षुः आदित्यं प्रविशति । मनश्चन्द्रं । दिशः श्रोत्रं प्रविशति इत्यधिदैवतप्रवेश उक्तः । अथ शरीरं पृथिवीं स्वकारणभूतां प्रविशति । आत्मा हृदयावकाशः आकाशे प्रविशति । लोमानि (कण्ठादधस्तनानि) औषधीः प्रविशन्ति । केशा मूर्धन्याश्च वनस्पतीन् वृक्षान् प्रविशन्ति । रेतः शुक्रं लोहितं अशुद्धं च अप्सु प्रविशति । तदा क्वायं पुरुषो भवतीति प्राप्तसङ्कोतो याज्ञवल्क्यो वदति—**आहरेति**। भो सौम्य आर्तभाग हस्तं आहरेति हस्तं देहीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अथ सर्वं विश्वं आत्मसम्बन्धेनैव चलतीत्याह—**क्षीरान्तरिति** ।

यत्क्षीरान्तः दुग्धमध्ये यदाज्यं घृतमस्तीति मधुरिमविदितं मधुरिम्णा माधुर्येण ज्ञातं अथ तद्गतं अस्मात् क्षीरात् पृथग्भूतं भिन्नं मथनाज्ज्ञातं यतः पुनर्घृतं क्षीरान्तर्निक्षिप्तं सत् दुग्धत्वं न प्राप्नोति तद्वद् भूतेषु ब्रह्मास्तीति व्यवहृतिर्व्यवहारस्तेन विदितम् तच्च भूतापेक्षया भिन्नम् । यतः श्रान्तविश्रान्तिबीजं जाग्रत्या श्रान्तस्य पुरुषस्य सुषुप्तौ यो विश्रामस्तस्य बीजं कारणम् । यतः यल्लब्ध्वा प्राणी अन्यलाभं तृणमिव मनुते । तथा यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि भीतिर्नोदेति अद्वैतत्वात् । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । यतः सुषुप्तौ स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलये मनः केवलात्माकारं भवति । एवं सान्द्रानन्दवस्तु यदन्तः स्फुरति तदमृतं विद्धि जानीहि । अतोऽन्यत् पदार्थजातं आर्तं बाधितं शुक्तिकारजतवदुत्तरक्षणे बाधदर्शनात् । **अयमर्थः**। केवलमुदकरूपे दुग्धे उदकाद्विलक्षणं तन्माधुर्यं तदन्तर्गतस्य आज्यस्यैव संभवति। एवं भूतरूपे देहे चलनादिव्यापारस्तथेन्द्रियेष्वर्थप्रकाशः एतदात्मकृतमेव, न शरीरकृतं यतो मृतशरीरे तथात्वं न दृश्यते। अनेनं तेजोमयोऽमृतमयस्तथा "अन्तर्याम्यमृतः" इत्यादिश्रुतीनां विषयो दर्शितः ॥ ४८ ॥

अथेदं विश्वं परम्परया ब्रह्मण्येव ओतप्रोतमिति दर्शयति—**ओतः प्रोतश्चेति** ।

इह लोके विततो विस्तृतः पटः तन्तुषु ओतप्रोतो दृश्यते । किंभूतेषु तन्तुषु ? विचित्रवर्णेषु । किंभूतः पटः विचित्रवर्णः तस्मिन् पटे जिज्ञास्यमाने सम्यग्विचार्यमाणे ननु निश्चयेन पटः सूत्रमात्रावशेषो भवति । ऊर्ध्वतन्तुषु ओतः तिर्यक्तन्तुषु प्रोतः एवंविधो यः पदार्थः स पटसंज्ञां प्राप्तः परन्तु तत्र सूत्रव्यतिरेकेणान्यः कोऽपि पदार्थो नानुभूयते । तद्वन्नगनगरनरग्रामपश्वादिरूपं गुणकर्म-

तद्वद्विश्वं विचित्रं नगनगरनरग्रामपश्वादिरूपं
प्रोतं वैराजरूपे स वियति तदपि ब्रह्मणि प्रोतमोतम् ॥ ४९ ॥
रूपं रूपं प्रतीदं प्रतिफलनवशात्प्रातिरूप्यं प्रपेदे
ह्येको द्रष्टाऽद्वितीयो भवति च सलिले सर्वतोऽनन्तरूपः ।

विभागेन विचित्रं विश्वं वैराजरूपे ब्रह्माण्डविग्रहे प्रोतं स च वैराजः वियति आकाशे प्रोतः तदपि वियद् ब्रह्मणि प्रोतम् । अनेनाक्षरं ब्रह्म प्रतिपाद्यते। **अत्र श्रुतिः**। स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु, खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ १ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमस्पर्शमगन्धमरसम-चक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमनामागोत्रमजरममरमभयममतमरजमशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्व-मनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कंचन न तदश्नोति कश्चन। **भाष्यं**। जनकसभायां याज्ञ-वल्क्येन सह विवदमानेषु ब्राह्मणेषु गर्गकन्या वाचक्नवी तया पृष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्याः प्रश्नं अनु-वदति स्म। **स होवाचेति**। स याज्ञवल्क्य ह इति निश्चित्य गार्गी प्रत्युवाच। भो गार्गि त्वयै-तत्पृष्टं ? यत्किं ? दिवो यदूर्ध्वं स्वर्गादप्युच्चं तथा पृथिव्याः सकाशात् यत् अर्वाक् अधो वर्तते। तथा यदन्तरा यन्मध्ये इमे दृश्यमाने द्यावापृथिवी तथा यद्भूतमतिक्रान्तं भवद्वर्तमानं भविष्यदागामि पदार्थं इत्याचक्षते। तत्कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति त्वया पृष्टे सति मयोत्तरितं तदाकाश एव ओतं च प्रोतं चेति। पुनस्त्वया पृष्टे कस्मिन्वा आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति तत्रोत्तरं श्रूयतामित्याह— **स होवाचेति**। भो गार्गि त्वया एतद्वा पृष्टं तर्हि ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञाः पुरुषाः एतदक्षरं अविनाशि ब्रह्म अभिवदन्ति तस्मिन्नक्षरे ब्रह्मणि आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति शेषः। तत्र किंभूतं अक्षरमिति यदि पृच्छसि तर्हि श्रूयतामित्याह—**अस्थूलमिति**। स्थूलादिचतुर्विधपरिमाणातीतं जात्यभिप्रायेणैकत्व-निर्देशः। अलोहितमिति। लोहितादिवर्णातीतं अथ अस्नेहं स्नेहश्चिक्कणतागुणस्तद्रहितं। अच्छायं **अमूर्त्तं**। अतमं तमो भावरूपाज्ञानाख्यं तत्ततोऽप्यतीतम्। असङ्गम् असंमिलितं। अस्पर्शं संस्पर्शरहितं। तथा अचक्षुष्कमित्यादितः इन्द्रियरहितं। अथ तद्गतं अधिदैवतरूपं तेजो न भव-तीत्यतेजस्कं। तर्हीन्द्रियचालकः प्राणो भविष्यतीति चेत्तदपि निषेधति—**अप्राणमिति**। अमुखं मुखरहितं नामगोत्ररहितं च। अजरञ्जरातीतं च। अमरणस्वभावं द्वितीयाभावात्। अभयं अमृतं नित्यमुक्तस्वभावं अरजं गुणातीतं लोकातीतं वा। अशब्दं शब्दागोचरं। अविवृतं विवर्तवर्जितं। असंवृतं अवच्छेदरहितं अपूर्वं न विद्यते किंचित्पूर्वं यस्मात् अनपरं न विद्यते अपरं यस्मात् अनन्तरं न विद्यते अन्तरमभ्यन्तरं यस्य। अबाह्यं न विद्यते बाह्यावरणं यस्य एवंविधं यत्तत्किंचन कमपि न अश्नोति नाङ्गीकुरुते। असङ्गोदासीनत्वात्। तथा कश्चन तन्नाश्नोति व्याप्नोति अग्राह्यत्वात् ॥ ४९ ॥

अथात्मनो बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन सर्वात्मकत्वमाह—**रूपं रूपमिति**।

अत्र प्रतिबिम्बविषये श्रुतित्रयमुपन्यस्तवान्। इदं ब्रह्मप्रतिफलनवशात् रूपं रूपं प्रति प्रातिरूप्यं प्रपेदे। प्रतिरूपस्य भावः प्रातिरूप्यं। **अत्र श्रुतिः**। दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्न-वोचत्। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति। **अत्रेयमाख्यायिका**। पूर्वमश्विनौ देवभिषजावात्मज्ञानो-

इन्द्रो मायाभिरास्ते श्रुतिरिति वदति व्यापकं ब्रह्म तस्मात्
जीवत्वं यात्यकस्मादतिविमलतरे बिम्बितं बुद्ध्युपाधौ ।। ५० ।।

तज्ज्ञाः पश्यन्ति बुद्ध्या परमबलवतो मायया ऽक्तं पतङ्गं
बुद्धावन्तः समुद्रे प्रतिफलितमरीच्यास्पदं वेधसस्तम् ।
यादृग्यावानुपाधिः प्रतिफलति तथा ब्रह्म तस्मिन्यथाऽऽस्यं
प्राप्तादर्शानुरूपं प्रतिफलति यथाऽवस्थितं तत्सदैव ।। ५१ ।।

पदेशार्थं दधीचिं प्रति गत्वा आवाभ्यां आत्मविद्योपदेष्टव्येत्यूचतुः तेनोत्तरितं क्षणान्तरे उपदेक्ष्यामीति दधीचिवाक्यं श्रुत्वा स्वगृहं गतौ । तदन्तरे इन्द्रः समागत्य दधीचिं प्रत्युक्तवान् त्वयैतौ मदीयभिषजौ नोपदेष्टव्यौ । अथ मदीयं वचनं न शृणोषि तर्हि तव शिरः पातयिष्यामीत्युक्त्वा निर्गतः । पुनरश्विभ्यामागतं ततस्तौ दधीचिमुखाद्विदितवृत्तान्ताववोचतुः । भो दधीचे क्षणान्तरे उपदेक्ष्यामीति तव प्रतिज्ञा मिथ्या भवितुं नार्हतीति । इदानीं तव शिरः स्थानान्तरे निधायाश्वशिरस्त्वयि संयोज्य तेन शिरसाऽऽत्मविद्यामुपदिश । तत इन्द्र आगत्याश्वशिरश्छित्वा गमिष्यति । पुनस्तव स्वाभाविकं शिरः संयोजयिष्याव इति । नासत्यवचसा तथाविधायां सत्यां अश्वशिरसा मधुकाण्डमुपदिष्टवान् इति पूर्ववृत्तान्तः । अथ दध्यङ्ङाथर्वणः अथर्वणस्यापत्यं आथर्वणः एवंविधो दधीचिः अश्विभ्यां यदुवाच तदेतदृषिर्वेदः पश्यन् अवोचत् । तत्किं ? रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिबिम्बितं रूपं यस्येति प्रतिरूप इत्यर्थः । अथ द्वितीयां श्रुतिमाह । **एक इति** च । पर एको द्रष्टा सलिले द्वितीयो भवति पश्यतीति द्रष्टा । **अत्र श्रुतिः** । सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । अथ तृतीयां श्रुतिं दर्शयति—**इन्द्र इति** । इन्द्रो मायाभिः सर्वतोऽनन्तरूप आस्ते । इन्द्रः परमात्मा मायाभिः कृत्वा सर्वतः अनन्तरूप आस्ते । **अत्र श्रुतिः** । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । पुरुरूपो बहुरूपः ईयते ज्ञायते इत्यमुना प्रकारेण श्रुतिर्व्यापकं ब्रह्म वदति । तदस्माद्बुद्ध्युपाधौ प्रतिबिम्बितं सज्जीवत्वं याति किंभूते उपाधौ विमलतरे स्वच्छतरे ।। ५० ।।

अथास्मिन्नर्थे ऋक्शाखीयां श्रुतिं संवादयन्नाह—**तज्ज्ञाः इति** ।

पतनशीलः पतङ्गो **जीवः** तं पूर्वं प्रतिपादितं जानन्ति ते तज्ज्ञाः शास्त्रविदो बुद्ध्या निश्चितान्तःकरणवृत्त्या पश्यन्ति । अथ किंरूपेण पश्यन्तीत्याह । **बुद्धाविति** । बुद्धौ बुद्धिलक्षणे समुद्रे अन्तः वेधसः परमात्मनः प्रतिफलितमरीच्यास्पदम् । प्रतिफलिताः प्रतिबिम्बिता ये मरीचयः किरणास्तदेवास्पदं स्वरूपं यस्य स तथा। अथ तस्य पतनशीलत्वं प्रकटयन्नाह—**परमेति**। परमबलवतो दुर्जयमायस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य मायया अक्तं व्याप्तं मुह्यमानम् । **अत्र श्रुतिः** । पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः । **भाष्यं** । असुरस्य बलवतो दुरन्तमायस्य परमात्मनो माययाऽक्तं व्याप्तं । अत एव पतङ्गं पतनशीलं जीवं विपश्चितः ज्ञानिनो मनसः संकल्पात्मकस्य हृदा बुद्धिरूपेण बुद्ध्वेत्यर्थः । अन्तः पश्यन्ति । समुदनाद्व्यापनात्समुद्रः स एव बुद्धिलक्षणः तस्मिन् प्रतिफलितानां वेधसः ईश्वरस्य चित्स्वरूपाणां मरीचीनां पदं स्थानमिति कवयः क्रान्तदर्शिनः विचक्षते वदन्ति परम् । इच्छन्ति च उपासते च ।

एको भानुस्तटस्थः प्रतिफलनवशाद्यस्त्वनेकोदकान्त-
र्नानात्वं यात्युपाधिस्थितिगतिसमतां चापि तद्वत्परात्मा ।
भूतेषूच्चावचेषु प्रतिफलित इवाभाति तावत्स्वभावा-
वच्छिन्नो यः परं तु स्फुटमनुपहतो भाति तावत्स्वभावैः ।। ५२ ।।

यद्वत्पीयूषरश्मौ दिनकरकिरणैर्बिम्बितैरेति सान्द्रं
नाशं नैशं तमिस्रं गृहगतमथवा मूर्च्छितैः कांस्यपात्रे ।
तद्वद्बुद्धौ परात्मद्युतिभिरनुपदं बिम्बिताभिः समन्ता-
द्भासन्ते हीन्द्रियास्यप्रसृतिभिरनिशं रूपमुख्याः पदार्थाः ।। ५३ ।।

पूर्णात्मानात्मभेदात्त्रिविधमिह परं बुद्ध्यवच्छिन्नमन्यत्
तत्रैवाभासमात्रं गगनमिव जले त्रिप्रकारं विभाति ।

अथ श्लोकोत्तरार्द्धेन प्रतिबिम्बप्रकारं विशदयन्नाह—**यादृगिति** । यद्रूपो यादृक् यत्प्रायो यावान् एवंविधो य उपाधिर्बुद्धिलक्षणः तस्मिन् तथा ब्रह्म प्रतिफलति। **यादृगिति**। सत्वरजस्तमोमयः। यावानिति। स्थूलः सूक्ष्मो दीर्घो वर्त्तुलो वा यथोपाधिरस्ति तत्र तत्र तथैव स्वयं सदेव यथाऽवस्थितं सत् प्रतिफलति। स्वमर्यादां न जहाति। अत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा आस्यं मुखं प्राप्तादर्शानुरूपं प्रतिफलति। वर्तुलो दीर्घः स्थूलो लघुर्मलिनः शुद्धो वा यथा प्राप्तो य आदर्शो दर्पणः तदनुरूपेण प्रतिफलति। परन्तु स्वयं यथावस्थितमेवेति तद्वद्ब्रह्मापि ।। ५१ ।।

अथैतदेव दृष्टान्तान्तरेण द्रढयन्नाह—**एको भानु इति** ।

स्पष्टार्थमिदं पद्यम्। ननु जलादिष्वर्कप्रतिबिम्बं स्वकीयं रूपमेव प्रकटयति। न पदार्थान्तरं एवमात्मप्रतिबिम्बो जीवश्चेत्तर्हि कथं पदार्थान्तरज्ञापको भवतीत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—**एक इति** ।। ५२ ।।

यद्वदिति। यद्वत्पीयूषरश्मौ दिनकरकिरणैर्बिम्बितैस्सद्भिः सान्द्रं निबिडं नैशं रात्रिभवं तमिस्रं अन्धकारो नाशं प्राप्नोति। आदित्येन चन्द्रमा भातीति श्रुतेः। अथवा कांस्यपात्रे दिनकरकिरणैः मूर्च्छितैः सद्भिः गृहगतं गृहान्तवर्त्ति तमिस्रं नाशमेतीति प्रसिद्धम्। तद्वद्बुद्धौ बिम्बिताभिः परमात्मद्युतिभिः समन्ताद्रूपमुख्याः पदार्था भासन्ते। तर्हि निमीलितनेत्रस्यापि पदार्थभानमस्त्विति तत्राह—किंभूताभिः अनुपदं तत्काल इन्द्रियास्यप्रसृतिभिः इन्द्रियास्यैरिन्द्रियमुखैः प्रसृतिः प्रसारो यासां ताभिः ।। ५३ ।।

अथोपाधावेव त्रेधा ब्रह्मप्रतीतिरस्तीत्याह—**पूर्णात्मेति** ।

इहोपाधौ पूर्णं च आत्मा च अनात्मा चेति त्रिविधं ब्रह्म भासते। तत्रैकं परं पूर्णं उपाधेर्बाह्याभ्यन्तरतो वर्तमानम्। तथा द्वितीयं बुद्ध्यवच्छिन्नं बुद्ध्यावृतम्। तथान्यत् तृतीयं तत्रैव बुद्धौ आभासमात्रं प्रतिबिम्बस्वरूपम्। किमिव जले त्रिप्रकारं गगनमिव विभाति। अथ प्रकारत्रयमाह। **एकं** अम्भोऽनवच्छिन्नं उदकावृतम्। **अपरं** अस्मिन्नुदके प्रतिफलितं। तृतीयं अतोऽस्मात् पाथसः

अम्भोऽवच्छिन्नमस्मिन्प्रतिफलितमतः पाथसोऽन्तर्बहिश्च
पूर्णावच्छिन्नयोगे व्रजति लयमविद्या स्वकार्यैः सहैव ।। ५४ ।।

दृश्यन्ते दारुनार्यो युगपदगणिताः स्तम्भसूत्रप्रयुक्ताः
सङ्गीतं दर्शयन्त्यो व्यवहृतिमपरां लोकसिद्धां च सर्वाम् ।
सर्वत्रानुप्रविष्टादभिनवविभवाद्यावदर्थानुबन्धात्
तद्वत्सूत्रात्मसंज्ञाद्व्यवहरति जगद्भूर्भुवस्वर्महान्तम् ।। ५५ ।।

तत्सत्यं यत्त्रिकालेष्वनुपहतमदः प्राणदिग्व्योममुख्यं
यस्मिन्विश्रान्तमास्ते तदिह निगदितं ब्रह्म सत्यस्य सत्यम् ।

उदकात् सकाशात् अन्तर्बहिश्चेति । एवं पूर्णावच्छिन्नयोगे सति उपाधिभूता अविद्या स्वकार्यैः प्रतिबिम्बादिभिः सह लयं नाशं याति । अधिष्ठानसाक्षात्कारे आभासो नश्यतीत्यर्थः ।। ५४ ।।

अथ सूत्ररूपं सर्वात्मकं ब्रह्माह—**दृश्यन्त इति ।**

युगपदेकसमयावच्छेदेन अगणिता अनेका दारुनार्यः काष्ठरचिता अचेतना अपि नार्यो नर्तक्यः सङ्गीतं वाद्यनृत्यात्मकं दर्शयन्त्यो दृश्यन्ते । न ह्यचेतनेषु तथात्वं युक्तमित्याह–किंभूता नार्यः स्तम्भसूत्रप्रयुक्ता शिल्पिकेन रचितं यत् स्तम्भान्तः सूत्रं तेन प्रयुक्ताः तालादिनियमेन चेष्टां प्रापिताः । न केवलं सङ्गीतं दर्शयन्त्यः किन्तु लोकसिद्धां सर्वां व्यवहृतिं च लोकप्रसिद्धा सर्वा व्यवहृतिर्व्यवहारः मल्लयुद्धशस्त्रसाधनमृगयादिः तमपि दर्शयन्त्यः तद्वत्सर्वत्रानुप्रविष्टात्सूत्रात्मसंज्ञादात्मनः प्रेरकाद्भूर्भुवस्वर्महान्तं जगद्व्यवहरति । किंभूतात् अभिनवविभवात् अतर्क्यसामर्थ्यात् । पुनः किंभूतात् यावदर्थानुबन्धात् यावानर्थः प्रयोजनं तावानेव सम्बन्धो यस्मात् । व्यवहारे यावत्प्रयोजनं तावदेवानुबध्नाति नियतत्वेन सम्बन्धं प्रापयति न त्वनियतत्वेन । **अत्र श्रुतिः** । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति। **अथैतदर्थे ऋक्शाखीया श्रुतिश्च** । स्त्रियः सतीस्ता उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्नविचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्सपितुः पितासत् । **भाष्यं** । याः इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ताः आहुर्लौकिकाः ताः उ । ता एव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः कथमन्यस्यान्यभाव उच्यते ? एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्य आत्मनस्तत्तद्देहावस्थानमात्रेण तद्व्यपदेशोपपत्तेः । **श्रूयते हि**—त्वं स्त्री त्वं पुत्रानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयवस्तु नास्तीत्युक्तं भवति । श्रुतिस्तदभावं बोधयति–नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन तथोच्यते ।। १ ।। अमुमर्थमत्यन्तं निगूढं अक्षण्वान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चित् पश्यन् पश्येत् **जानाति** । तथा अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न विचेतत् । न विचेतति न जानाति । किंपुनः वयसा अल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञः ज्ञानी स्यात् स ईं इममर्थं आचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः जातानि स्त्रीत्वपुरुषत्वादीनि विजानात् । औपाधिकादीनि जानीयात् । स पितुः स पुत्रः कविः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता सत् । पितृवत्पूज्यो भवति ।। ५५ ।।

अथ सत्यशब्दव्यपदेश्यं परब्रह्माह—**तत्सत्यमिति ।**

यत्त्रिकालेषु भूतभविष्यवर्तमानेषु अनुपहतं उपहतिवर्जितं अबाधितं अदः अमूर्तं प्राणदि-

नास्त्यन्यत्किञ्च यद्वत्परमधिकमतो नाम सत्यस्य सत्यं
सच्च त्यच्चेति मूर्ताद्युपहितमवरं सत्यमस्यापि सत्यम् ॥ ५६ ॥

यत्किञ्चिद्भात्यसत्यं व्यवहृतिविषये रौप्यसर्पाम्बुमुख्यं
तद्वै सत्याश्रयेणेत्ययमिह नियमः सावधिर्लोकसिद्धः ।
तद्वत्सत्यस्य सत्ये जगदखिलमिदं ब्रह्मणि प्राविरासीत्
मिथ्याभूतं प्रतीतं भवति खलु यतस्तच्च सत्यं वदन्ति ॥ ५७ ॥

यत्राकाशावकाशः कलयति च कलामात्रतां यत्र कालो
यत्रैवाशावसानं बृहदिह हि विराट् पूर्वमर्वागिवास्ते ।
सूत्रं यत्राविरासीन्महदपि महतस्ताद्धि पूर्णाच्च पूर्णं
सम्पूर्णादर्णवादेरपि भवति यथा पूर्णमेकार्णवाम्भः ॥ ५८ ॥

व्योममुख्यं। प्राणाः मुख्यप्राणादयः दिशो व्योम मुख्यशब्दात् कालादि। तदेवसत्यं यद्वा प्रकारान्तरमाह—अतोऽस्माद्ब्रह्मणः सकाशादन्यत्परमुत्कृष्टं अधिकं महत् किञ्चिदपि सत्यस्य नाम नास्ति यद्यस्ति तर्हि वेदेषु कथं न प्रसिद्धम् । अतः ब्रह्मैव सत्यव्यपदेश्यम् । अथ सत्यशब्दं व्युत्पत्याऽऽह । सच्च त्यच्चेति सच्चेति यन्मूर्तं पृथिव्यप्तेजोरूपं त्यच्चेति यदमूर्तं वाय्वाकाशौ ताभ्यां उपहितं आश्रितं यत् । अवरं शबलं ब्रह्म तस्यापि सत्यं ब्रह्म ॥ ५६ ॥

अथ सत्यस्य सत्यमिति दृढीकुर्वन् दृष्टान्तमाह—**यत्किञ्चिदिति** ।

लोके व्यवहारविषये दृश्यजाते यत्किञ्चिद्रौप्यसर्पाम्बुमुख्यमसत्यं भवति । शुक्तिकायां रजतं रज्ज्वां सर्पः मरीचिष्वम्बु एवमेतदम्बुमुखमसत्यं यद्भासते तत्सत्याश्रयेणैव भासते । शुक्तिकाद्यधिकरणं हि व्यावहारिकसत्यं तदाश्रयेणैव रौप्यसर्पाम्बुमुख्यमसत्यं भाति तद्व्यतिरेकेण प्रतिभासासम्भवात् । इह लोके अयं नियमः सावधिर्लोकसिद्धो दृष्टः सत्याश्रयेणैवासत्यं भातीति नियमो लोकसिद्धोऽस्ति । किंभूतो नियमः सावधिः अवधिना सह वर्तमानः नेदं रजतमित्युत्तरकाले बाधदर्शनात् । एवं यावद्बाधदर्शनं तावदेव रजतादि भासते । अत एवास्यासत्यत्वं । यद्वत्सत्यस्य सत्ये ब्रह्मणि इदं अखिलं जगत् प्राविरासीत् । प्रादुर्भूतं तदपि सावधि प्रातिभासिकमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण सत्यं दृढीकरोति मिथ्येति । मिथ्याभूतं रजतादि येन प्रतीतं प्रतीतिविषयो भवति । तत्खल्विति निश्चयेन सत्यं वदन्ति ॥ ५७ ॥

अथ पूर्णं ब्रह्म दर्शयति—**यत्राकाशावकाशः इति** ।

अहो इत्याश्चर्ये । बृहन्महदपि स्थूलमपि विराट् पूर्वं ब्रह्म विराडिति पूर्वमुपलक्षणं यस्य एवंविधं विश्वरूपाख्यं अर्वागिवास्ते तत्किं यत्र यस्मिन्नाकाशावकाशः आकाशस्यापि अवस्थानम् । तथा यत्र कालः कलामात्रतां लेशमात्रतां कलयति प्राप्नोति । तथा यत्राशावसानं दिक्पर्यवसानं भवति । एवंविधमपि अर्वागिवास्ति तथात्र सूत्रं आविरासीत् । किंभूतं महतोऽपि विराजोऽपि महत् हिरण्यगर्भाख्यमित्यर्थः । एवंविधं यत् हीति निश्चयेन तदेव पूर्णात् पूर्णं ब्रह्म । अत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । यथा

अन्तः सर्वौषधीनां पृथगमितरसैर्गन्धवीर्यैर्विपाकै-
रेकं पाथोदपाथः परिणमति यथा तद्वदेवान्तरात्मा ।
नानाभूतस्वभावैर्वहति वसुमती येन विश्वं पयोदो
वर्षत्युच्चैर्हुताशः पचति दहति वा येन सर्वान्तरोऽसौ ॥ ५९ ॥

भूतेष्वात्मानमात्मन्यनुगतमखिलं भूतजातं प्रपश्येत्
प्रायः पाथस्तरङ्गान्वयवदथ चिरं सर्वमात्मैव पश्येत् ।
एकं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतिशिरसि मतं नेह नानाऽस्ति किञ्चित्
मृत्योराप्नोति मृत्युं स इह जगदिदं यस्तु नानेव पश्येत् ॥ ६० ॥

स्वरूपेणैव पूर्णादर्णवादेः समुद्रादिपदार्थात् एकार्णवाम्भः एकीभूतसप्तसमुद्रोदकं पूर्णात्पूर्णं तद्वत् प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अत्र श्रुतिः । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यये । **भाष्यम्** । एकं साधितपूर्णं तदापेक्षिकं यथा नदीह्रदतडागाः पूर्णास्तडागात्समुद्रः तथा इदं मूर्त्तं पूर्णं, तदपेक्षया अदः अमूर्त्तं पूर्णं तस्मादपि पूर्णमुदच्यते । उत्कर्षं प्राप्नोति तत्पूर्णस्य पूर्णं पूर्णत्वमादाय अङ्गीकृत्य सम्मेलनेन एकीभावमापाद्य पूर्णमेवावशिष्यते । तदेव पूर्णात्पूर्णं अनतिशयं पूर्णमित्यर्थः[1] ॥ ५८ ॥

अथ सर्वोत्तरं ब्रह्माह—**अन्तः सर्वौषधीनां इति** ।[2]

स्पष्टार्थं पद्यम् । श्रुतिरपि । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेदेत्यादि ॥५९॥

अथ ब्रह्मण एकत्वे मूलश्रुतिसहकारिणीमीशावास्योपनिषच्छ्रुतिं सम्वादयन् आह—**भूतेषु इति** ।

भूतेषु बहुषु आत्मानं एकं पश्येत् । तथा एकस्मिन्नात्मनि अखिलं समग्रं भूतजातं प्रायः बाहुल्येन चिरकालं प्रपश्येत्[3] । किमिव पाथस्तरङ्गान्वयवत् पाथश्च तरङ्गाश्च तेषां अन्वयः सम्बन्धस्तद्वत् । अथैकस्मिन्नुदके सहस्रशस्तरङ्गाः दृश्यन्ते तथा सर्वेषु तरङ्गेषु एकं जलमेव दृश्यते । नान्यत् किञ्चित् पदार्थान्तरमनुभूयत इत्यर्थः । एकमेतैरुक्तप्रकारैः एकमद्वितीयं ब्रह्मैव श्रुतिभिरभिहितं निरूपितम् । परन्तु इह किञ्चिन्नाना न विद्यते वस्तुतस्तु नाना न भवति परन्तु यः नानेव पश्येत् । स मृत्योर्देहादावहङ्काराभिनिवेशात् पुनर्मृत्युमेवाप्नोति । श्रुतिरपि यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानु-

---

१. अस्य मन्त्रस्य भगवत्पादीयव्याख्या बृहदारण्यके पञ्चमाध्यायादौ दृश्यते—अदः (परोक्षं) ब्रह्म पूर्णं । इदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं तदेव ब्रह्म पूर्णं स्वेन रूपेण न तु सोपाधिकेन रूपेण तदिदं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात् कारणात्मनः उदच्यते उद्रिच्यते उद्गच्छति । स्वीयपूर्णत्वं न जहाति पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णत्वमादाय आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य, अविद्याकृतं औपाधिकमन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य, पूर्णं एकरसं ब्रह्म वावशिष्यते ।

२. यथा शुद्धं जलं मेघेन वृष्टं तत्तदुपाधिभेदात् नानारसं भवति एवमन्तरात्मा तत्तदन्तःकरणाद्युपाधिभेदात् भेदं प्राप्नोति । अयं भेदः कृतकः न तु सत्यः ।

३. आत्मन्येव कल्पितं आत्मनि अधिष्ठितं पश्येत् सन् घटः सन् पट इति सर्वत्रात्मतादात्म्येन पदार्थोपलब्धेः ।

प्राक्पश्चादस्ति कुम्भाद्गगनमिदमिति प्रत्यये सत्यपीदं
कुम्भोत्पत्तावुदेति प्रलयमुपगते नश्यतीत्यन्यदेशम् ।
नीते कुम्भेन साकं व्रजति भजति वा तत्प्रमाणानुकारौ
इत्थं मिथ्याप्रतीतिः स्फुरति तनुभृतां विश्वतस्तद्वदात्मा ॥ ६१ ॥

यावत्पिण्डो गुडस्य स्फुरति मधुरिमैवास्ति सर्वोऽपि तावान्
यावान्कर्पूरपिण्डः परिणमति सदामोद एवात्र तावान् ।
विश्वं यावद्विभाति द्रुमनगनगरारामचैत्याभिरामं
तावच्चैतन्यमेकं प्रविकसति यतोऽन्ते तदात्मावशेषम् ॥ ६२ ॥

वाद्यान्नादानुभूतिर्यदपि तदपि सा नूनमाघातगम्या
वाद्याघातध्वनीनां न पृथगनुभवः किन्तु तत्साहचर्यात् ।
मायोपादानमेतत्सहचरितमिव ब्रह्मणाऽऽभाति तद्वत्
तस्मिन्प्रत्यक्प्रतीते न किमपि विषयीभावमाप्नोति यस्मात् ॥ ६३ ॥

पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकत्सति । न विचिकित्सति उत्तमाधमभावेन तारतम्यं न करोति । तथा मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ६० ॥

अथोक्तप्रमेयं दृष्टान्तेन दृढीकुर्वन्नाह—**प्राक्पश्चादिति** ।

इदं गगनमाकाशः कुम्भात्सकाशात् प्राक्पश्चादस्तीति प्रत्यये सत्यपि तनुभृतामित्थमिति प्रकारैर्मिथ्याप्रतीतिः स्फुरति । अथ तदेवाह । इदं घटावच्छिन्नं गगनं घटोत्पत्तौ सत्यां उदेति उत्पद्यते तथैव घटे प्रलयं नाशमुपगते घटाकाशो नश्यति । तथा कुम्भे अन्यदेशं प्रदेशान्तरं नीते सति गगनमपि कुम्भेन साकं व्रजति तत्प्रमाणानुकारौ भजति लघीयसि महति च घटे तत्प्रमाणं भवति तदा दीर्घे निम्ने वक्रे वा घटे तत्तदाकारं भजति । तद्वद्विश्वतश्चराचरात् प्राक् पश्चादात्मा वर्तते इति ज्ञात्वापि पूर्ववत्तत्रावस्थाकल्पनं भ्रान्तमेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ प्रकारान्तरेण ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमाह—**यावदिति** ।

स्पष्टार्थम्[1] ॥ ६२ ॥

अथ पुनरपि ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमाह—**वाद्यादिति** ।

यद्यपि वाद्यात्सकाशात् नादानुभूतिर्भवति **तदपि** तथापि सा नादानुभूतिः आद्यन्तगत्या आघातव्यतिरेकेण नोत्पद्यते । आघात इत्युपलक्षणम् । क्वचिदाघातेन क्वचिद्वादनेन क्वचिद्वायोरास्यपूरणेन नादानुभूतिर्भवति किंतु साहचर्यादेकसमयावच्छेदेन न भवतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । तद्वदेतन्मायो-

१. गुडपिण्डः मधुररसमयः कर्पूरपिण्डः आमोदभरितः तन्मयः । गुडदृष्टान्तः आत्मनः आनन्दरूपत्वे बोध्यः कर्पूरदृष्टान्तः यथा तत्परिणामो धूमः सुगन्धमयः तथा ब्रह्मकार्यं जगत् ब्रह्मैव—सन् घट इत्येव प्रतीतेः चैतन्यमेव द्रुमनगराद्याकारेण भासत इत्यर्थः । अन्ते च सर्वबाधनिश्चये आत्मा परिशिष्यते । बाधस्य आत्मावशेषत्वात् ।

दृष्टः साक्षादिदानीमिह खलु जगतामीश्वरः संविदात्मा
विज्ञातः स्थाणुरेको गगनवदभितः सर्वभूतान्तरात्मा ।
दृष्टं ब्रह्मातिरिक्तं सकलमिदमसद्रूपमाभासमात्रं
शुद्धं ब्रह्माहमस्मीत्यविरतमधुनाऽत्रैव तिष्ठेदनीहः ॥ ६४ ॥

इन्द्रेन्द्राण्योः प्रकामं सुरतसुखजुषोः स्याद्रतान्तः सुषुप्ति-
स्तस्यामानन्दसान्द्रं पदमतिगहनं यत्स आनन्दकोशः ।
तस्मिन्नो वेद किञ्चिन्निरतिशयसुखाभ्यन्तरे लीयमानो
दुःखी स्याद्बोधितः सन्निति कुशलमतिर्बोधयेन्नैव सुप्तम् ॥ ६५ ॥

पादानं विश्वं ब्रह्मणा साकं सहचरितमेवाभाति यस्मात्कारणात्तस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक् विपरीतरीत्या प्रतीते[1] अनुभूते सति किमपि प्रातिभासिकं विषयभावं न प्राप्नोति । **अत्र श्रुतिः**—यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । **भाष्यम्** । यथा हन्यमानस्य दुन्दुभेर्बाह्यान् पृथक् स्थितान् शब्दान् ग्रहणाय गृहीतुं न शक्नुयात् । किंतु दुन्दुभेर्ग्रहणेन ज्ञानेन सह दुन्दुभ्याघातस्य साहचर्येण शब्दो गृहीतः ॥ ६३ ॥

अथ निरूपितप्रमेयस्य पर्यवसितमर्थमाह—**दृष्टः**[2] **इति** ।

एतत्पद्यं स्पष्टार्थमिति न व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥

॥ विज्ञानमयकोशप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथानन्दमयकोशो व्याख्यायते

तत्रानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिः सुषुप्तौ भवति इति सुषुप्तिस्वरूपमाह—**इन्द्रेन्द्राण्योरिति** ।

इन्द्रश्चेन्द्राणी च तयोः प्रकामं स्वेच्छया सुरतसुखमभिलषितोः यो रतान्तः सुरतसमाप्तिः सा सुषुप्तिः । यथा लोके शुक्रस्रावोपलक्षिते सुरतान्ते सुखाविर्भावो भवति तथैवेन्द्रेन्द्राण्योः सुषुप्तौ सुखाविर्भावो भवति। तत्रेन्द्रो नाम दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः। तथा वामनेत्रस्थं अर्थप्रकाशकं ज्योतिः सेन्द्राणी, तयोर्जाग्रत्यां भ्रूमध्येऽवस्थानं स्वापकाले तु तस्मादवरुह्य हृद्याकाशे पुरीतति स्थाने तिष्ठतः । तयोः सुरतप्रसङ्गः स्वप्नावस्थासुखान्तः सुषुप्तिः तस्या यदानन्दसान्द्रपदं स्थानं स एवानन्दकोशः तस्मिन्सुषुप्त्युपलक्षित आनन्दकोशे जीवः किञ्चिन्न वेद न जानाति । कुत इत्याशङ्क्याह—निरतिशयसुखाभ्यन्तरे लीयमानः न विद्यते अतिशयो यस्मात्तं निरतिशयं सुखं परमानन्दस्तत्र लीयमानो लुप्ताहङ्कारत्वात् । अथ तस्य सुखस्य निरतिशयत्वं प्रकटयन्नाह । **दुखी स्यादिति** । यतो बोधित बलात्कारेण जाग्रद्दशाम्प्रापितः सन् दुःखी भवति दुःखं प्राप्नोति भोजनादिविषयसुखभोगार्थमपि बोधितो

---

१. दारुविकारे दन्तिनि दारुरूपेण गृहीते दन्तिबुद्धिरेव न भवति यथा तथा ब्रह्मरूपेण प्रपञ्चग्रहे प्रपञ्चदृष्टिः लीयते ।

२. सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मरूपेण जगति विज्ञाते प्रपञ्चभ्रमो नश्यतीत्यर्थः । द्रष्टा च ब्रह्मरूपेणैव तिष्ठतीत्यर्थः ।

सर्वे नन्दन्ति जीवा अधिगतयशसा गृह्णता चक्षुरादीन्
अन्तः सर्वोपकर्त्रा बहिरपि च सुषुप्तौ यथा तुल्यसंस्थाः ।
एतेषां किल्बिषस्पृग्जठरभृतिकृते यो बहिर्वृत्तिरास्ते
त्वक्चक्षुः श्रोत्रनासारसनवशमितो याति शोकं च मोहम् ॥ ६६ ॥

दुःखं प्राप्नोति तस्माद्विषयसुखापेक्षया आत्मसुखमेव निरतिशयमित्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्कारणात् कुशलमतिर्ज्ञाता पुरुषः सुप्तं सुषुप्त्यवस्थं पुरुषं नैव बोधयेत्। निद्राभङ्गं न कुर्यात्। श्रुत्युक्तप्रत्यवायश्रवणात्। एवमिन्द्रेन्द्राणीसुरतविषये जगन्मिथ्यात्वप्रकरणे **बह्वृचः शातपथ्यः** श्रुतयः **सभाष्याः** सम्यगुदाहृताः सन्ति। **अथ स्वप्नसुषुप्तिविषयश्रुतिः।** अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेव एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते। **भाष्यम्।** **अथ हेति**—यदा एतदयं पुरुषः स्वपिति निन्द्रां करोति तदा प्राणः क्षुत्पिपासाप्रवर्तकः गृहीत आकर्षित एव भवति वाक् चक्षुः श्रोत्रमपि गृहीतं भवति स्वस्वविषयग्रहणाशक्तत्वात्। तथा सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनोऽपि गृहीतं अथेत्यनन्तरं एतदयं जीवः स्वप्न्यया स्वप्नावस्थया चरति ह इति निश्चयेन अस्य ते लोकाः क्रीडास्थानानि तदुतेव स तत्क्षण एव महाराजो भवति तथा तदुतेव तत्क्षणादेव महाब्राह्मणः श्रोत्रियो भवति उतेवोच्चावचं उत्कृष्टापकृष्टादियोनिं गच्छति। अत्र दृष्टान्तमाह—यथा महाराजः जानपदान्स्वप्रजाः गृहीत्वा आक्रम्य स्वे जनपदे प्राज्यसाम्राज्ये यथाकामं यथेच्छं परिवर्तते। तं व्यापारं करोति एवमेव एष जीवः प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते। **तथा** अथ यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवमृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते। **भाष्यम्।** अथ स्वप्नावस्थातिक्रमानन्तरं यदा सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तो भवति। अथ तदुपलक्षणमाह। यदेति। यदा न कस्यचन वेद कस्यापि किञ्चिदपि न जानाति, तदा हिता सुखकारिण्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि नाड्यः हृदयात्सकाशात् अभि समन्ततो यत्पुरीततमेकान्तस्थलं तस्मादभितः प्रतिष्ठन्ते आवृत्य स्थिताः भवन्ति। ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसृप्य आवरणं विधाय पुरीतति एकान्तस्थले शेते निश्चेष्टतया तिष्ठति। अत्र दृष्टान्तमाह—**स यथेति।** यथा कुमारो बालः महाब्राह्मणः श्रोत्रियो वा अतिघ्नीं स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चनाशकर्त्रीं आनन्दस्य पदवीं गत्वा शयीत अनेन सर्वेषां जीवानां सुषुप्तिसुखे तारतम्यं नास्तीति सूचितम्। एवमेवोक्तप्रकारेण पुरीतति शेते ॥ ६५ ॥

अथास्मिन्नर्थे ऋक्शाखीयां श्रुतिं सम्वादयन्नाह—**सर्वे नन्दन्तीति।**

अधिगतेन प्राप्तेन यशसा ब्रह्मणा कृत्वा सर्वे जीवा नन्दन्ति परमसुखं प्राप्नुवन्ति आत्मसाक्षात्कारे वर्णाश्रमादयः प्रयोजका न भवन्ति। किंभूतेन **ब्रह्मणा?** चक्षुरादीनन्तर्गृह्णता आक्रमता। पुनः किंभूतेन? बहिरपि च सर्वोपकर्त्रा इन्द्रियद्वारा विषयभोगदानेनादरादुपकारकेण। किंभूताः जीवाः तुल्यसंस्था आत्मप्राप्तौ तुल्या संस्था संस्थानं येषां ते। जातिप्रयुक्ततारतम्यवर्जिता इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह—**सुषुप्ताविति।** सुषुप्तौ यथाऽऽत्माकारान्तःकरणवृत्तौ[1] सत्यां सकलजीवानां सुख-

---

१. अविद्यावृत्तौ इत्यर्थः सुषुप्तौ अन्तःकरणलयश्रवणात्।

जाग्रत्यामन्तरात्मा विषयसुखकृतेऽनेकयत्नान्विधास्यन्
श्राम्यत्सर्वेन्द्रियौघोऽधिगतमपि सुखं विस्मरन्याति निद्राम् ।
विश्रामाय स्वरूपे त्वतितरसुलभं तेन चातीन्द्रियं हि
सुखं सर्वोत्तमं स्यात्परिणतिविरसादिन्द्रियोत्थात् सुखाच्च ॥ ६७ ॥

तारतम्यं नास्ति तद्वदात्मप्रतीतावपि। अथैतेषां जीवानां मध्ये यः जठरभृतिकृते अन्नादिविषयभोगार्थं बहिर्वृत्तिरास्ते । किल्विषस्पृक् किल्विषं दुःखं स्पृशति स तथा। अथैतदेव प्रकटयन्नाह–**त्वगित्यादि** । त्वक्चक्षुःश्रोत्रनासारसनवशमितः इन्द्रियाधीनत्वं प्राप्तः सन् शोकं मोहं च याति विषयाप्राप्तौ च मोहमित्यर्थः। **श्रुतिः** । सर्वे नन्दन्तियशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः। किल्विषस्पृत् पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ (ऋ० १०-७२-१०) अत्र प्रथममाचार्याभिमत**मध्यात्मरीत्या रावणभाष्यम्** । न तस्य प्रतिमाऽस्ति तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेः यशसा परमात्मना आगतेन प्राप्तेन सर्वे जीवा नन्दन्ति । परमानन्दं प्राप्नुवन्ति । यथा नृपशुपक्षिप्रभृतयः सर्वे जीवा सुषुप्तिसमये परमसुखिनो भवन्ति । तद्वदात्मप्राप्तावित्यर्थः । गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुरिति श्रुतेः । पुनः किंभूतेन? सख्या उपकारकेणापि विषयभोगनिमित्त्वेनेत्यर्थः । किंभूता जीवाः ? सखायः समानज्ञानाः सदृशसुखानुभवाः । अथैषां जीवानां मध्ये यः पितुषणिः पितुः इत्यन्ननाम पितुं सुनोति स पितुषणिः केवलमुदरम्भरः स किल्विषस्पृत् दुःखभागी भवति। हिं यस्मात् कारणात् अमत्यर्थवाजिनाय इन्द्रियवीर्याय हितः तृप्तो भवति । **अथै[त्रै]तदुक्तं भवति** । सुखशब्दव्यपदेश्यं आत्मसुखमेव । इन्द्रियसुखं तु दुःखपक्षान्तर्भूतमित्यर्थः ।

अथ दैवरीत्या सायणभाष्यकारः । सर्वे नन्दन्ति इति सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः सर्वे मनुष्याः सभ्याः सभासाहेन सभाम् सोढुं शक्नुवता सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स हि स एव सोमः एषां जनानां किल्विषस्पृत् यः स्वस्मात् अन्यः पुरुषः य श्रेष्ठतामश्नुते स किल्विषं भवति। बाध्यत्वेन, यथापापं, सदाचारैर्बाधितव्यं भवति। तद्वद्पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः। यद्वा यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किञ्चित् किल्विषमेषां जायते तं यो बाधते स किल्विषस्पृत् तथा त्वं पितुषणिः पितुरित्यन्ननामं दक्षिणा वा तमनेन सुनोति यजमानः। किञ्च हितः पात्रेषु निहितः सोमः वाजिनाय इन्द्रियवीर्याय तत्कर्तुं अरमलं पर्याप्तः समर्थो भवति ॥ ६६ ॥

अथ परमानन्दापेक्षया क्षुद्रानन्दानामतितुच्छत्वमस्तीति अनुभवैकसिद्धत्वेन निरूपयति— **जाग्रत्यामिति** ।

जाग्रत्यां जाग्रदवस्थायां अन्तरात्मा जीवः विषयसुखनिमित्तं अनेकयत्नान् विधास्यन् वर्तते । तत्र विद्वान् देशे पर्यटनात् दुःशीलप्रभुणा भर्त्सनात् शूरस्तु संग्रामादिषु प्राणसमर्पणात्, चोरस्तु देहहिंसापर्यवसन्नकर्मकरणात्, तथैव गारुडादिविद्योपजीविनः एवं सर्वेऽपि जनः स्वस्वोद्यमातिक्रमेण विषयसुखाय यतते । तत्र तत्र श्राम्यत्सर्वेन्द्रियौघः शिथिलीभूतकरचरणवाग्व्यापारः पुमान् विधिवशात्प्राप्तमपि विषयं विस्मरन् विश्रामाय हृद्याकाशावस्थिते स्वात्मरूपे क्षणं निद्रां याति अप्राप्ते विषये समुद्विग्नस्य विश्रान्त्यै निद्रैव शरणमित्यर्थः । तेन कारणेन इन्द्रियोत्थात् सुखादतीन्द्रियसुखं

पक्षावभ्यस्य पक्षी जनयति मरुतं तेन यात्युच्चदेशं
लब्ध्वा वायुं महान्तं श्रममपनयति स्वीयपक्षौ प्रसार्य ।
दुःसङ्कल्पैर्विकल्पैर्विषयमनु कदर्थीकृतं चित्तमेतत्
खिन्नं विश्रामहेतोः स्वपिति चिरमहो हस्तपादान्प्रसार्य ॥ ६८ ॥

आश्लिष्यात्मानमात्मा न किमपि सहसैवान्तरं वेद बाह्यं
यद्वत्कामी विदेशात्सदनमुपगतो गाढमाश्लिष्य कान्ताम् ।
यात्यस्तं तत्र लोकव्यवहृतिरखिला पुण्यपापानुबन्धः
शोको मोहो भयं वा समविषममिदं न स्मरत्येव किञ्चित् ॥ ६९ ॥

सर्वोत्तमम् । तथा अतितरसुलभं विषयसुखप्रयासापेक्षयाऽल्पप्रयाससाध्यमित्यर्थः । तथा अतिप्रयाससाध्यं किमपि विषयसुखं क्षणभंगुरमन्ते च विरसमित्याह । किंभूतादिन्द्रियसुखात् परिणतिविरसात् परिणामे दुःखप्रदात् ॥ ६७ ॥

अथात्र श्रुत्युक्तं दृष्टान्तमुपन्यस्यन् उक्तार्थमेव दृढीकुर्वन्नाह—**पक्षावभ्यस्य इति ।**

पक्षी पक्षावभ्यस्य व्यापारयित्वा मरुतं वायुमुत्पादयति । तेन वायुनोच्चदेशं याति तत्रोच्चैस्तरामाकाशदेशे महान्तं वायुं लब्ध्वा पक्षौ प्रसार्य प्राक्तनं श्रममपनयति त्यजति एवं प्रकृते दुःसंकल्पैस्तद्विपरीतैर्विकल्पैश्च विषयं अनु लक्षीकृत्य एतच्चित्तं कदर्थीकृतं ततः खिन्नं सत् हस्तपादान् प्रसार्य विश्रामहेतोश्चिरं स्वपिति । **अत्र श्रुतिः** । तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्यश्रान्तः संहत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुषः एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । **भाष्यम्** । यथा यद्वदस्मिन् दृक्प्रसारोपलक्षिते आकाशे श्येनः पक्षिकुलहन्ता पतत्रिविशेषः सुपर्णो गृध्रादिः विपरिपत्य उच्चैरुत्पत्य तत्र श्रान्तः सन् पक्षौ संहत्य प्रसार्य सल्लयाय विश्रान्तये ध्रियते प्रयत्नं करोति, एवमेवायं पुरुषः एतस्माज्जाग्रत्प्रयासात् अन्ताय उपरमाय धावति तूर्णं स्वमूलमाश्रयते तत्र सुषुप्तः सन् जाग्रद्दशायामिव न कञ्चन कामं विषयोद्देशं करोति । न वा स्वप्नं पश्यति । अत्र हस्तपादान् प्रसार्येत्यत्र तथा बोधितः सन् दुःखी स्यादित्यत्र **श्रुतिः**—तं नायतम्बोधयेदित्याहुरिति । **भाष्यम्** । तस्मात्कारणादायतं विस्तारितहस्तपादाद्यं प्रसुप्तं न बोधयेत् । जागरं न प्रापयेत् इति श्रुतय आहुः । तथाचोक्त**मग्निरहस्ये दशमकाण्डे**, तस्मादुह स्वपन्तं पुरुषं धुरेव सहसा न बोधयेन्नैते देवते मिथुनीभवन्त्यौ न हिनसानीति । **भाष्यम्** । तस्मात्कारणात् उह नियमेन स्वपन्तं पुरुषं धुरेव सहसा न बोधयेत् । यत एते देवते इन्द्रेन्द्राणौ मिथुनीभवत्यौ सुरतसुखासक्तौ न हिनसानीति । न हन्मीति मत्वा न बोधयेदित्यर्थः । अनया निद्राभङ्गकर्त्तुः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः ॥ ६८ ॥

अथ सुषुप्तिपरिणामावस्थामाह—**आश्लिष्येति ।**

आत्मा जीवः आत्मानं परमात्मानं सहसा अकस्मादाश्लिष्य आलिङ्ग्य एकीभूय किमप्यन्तरं सूक्ष्मदेहानुभूतं स्वप्नं **बाह्यं** स्थूलदेहानुभूतं न वेद न जानाति । सर्ववृत्तीनां लीनत्वात् । अथात्र दृष्टान्तान्तरमाह—**यद्वदिति** । यद्वद्विदेशात्सदनं स्वगृहमुपगतः कामी चिरकालं प्रोषितत्वात् । कामातुरः कान्तां कमनीयां स्त्रियं गाढमत्यौत्कण्ठ्येनाश्लिष्यालिङ्ग्य बाह्यमान्तरं वा कमपि

अल्पानल्पप्रपञ्चप्रलय उपरतिश्चेन्द्रियाणां सुखाप्ति-
र्जीवन्मुक्तौ सुषुप्तौ त्रितयमपि समं किन्तु तत्रास्ति भेदः ।
प्राक्संस्कारात्प्रसुप्तः पुनरपि च परावृत्तिमेति प्रबुद्धो
नश्यत्संस्कारजातो न स किल पुनरावर्तते यश्च मुक्तः ॥ ७० ॥

आनन्दान्यश्च सर्वाननुभवति नृपः सर्वसम्पत्समृद्धः
तस्यानन्दः स एकः स खलु शतगुणः सम्प्रदिष्टः पितॄणाम् ।
आदेवब्रह्मलोकं शतशतगुणितास्ते यदन्तर्गताः स्युः
ब्रह्मानन्दः स एकोऽस्त्यथ विषयसुखान्यस्य मात्रा भवन्ति ॥ ७१ ॥

विषयान्तरं न वेद तद्विदित्यर्थः। **अत्र श्रुतिः ।** तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामँ् रूपं शोकान्तरम्। तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्। **भाष्यम्** । पूर्वश्रुतौ योऽस्य परमो लोको यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते इत्याद्युक्तं तद्द्वारा तस्य सुषुप्तावस्थां प्राप्तस्य पुरुषस्य रूपं प्रथमत आत्मकामं सुखप्राप्तौ अवाप्तसकलकामं ततः अकाममस्तमितकामं भवति । एवं शारीरः शरीरावच्छिन्नः परमात्मा प्राज्ञेन जीवात्मना परिष्वक्तः आश्लिष्टः सन् ॥ ६९ ॥

इदानीं मुक्तिसुषुप्त्योर्लक्षणसाम्येऽपि वैलक्षण्यं दर्शयति—**अल्पानल्प इति ।**

जीवन्मुक्तौ सुषुप्तौ च एतत् त्रितयं समं तुल्यम्। तत्किं त्रितयं ? अल्पानल्पप्रपञ्चप्रलयः ''गृहीत एव प्राणो गृहीता वागि''त्यादिपूर्वमेवोक्तम् । तथा सुखाप्तिः निरतिशयसुखप्राप्तिः एवं चेत्तर्हि सुषुप्तिरेव मुक्तिरास्तां नाम । कथं पुनर्मुक्तिसाधनार्थं प्रयास इत्याशङ्क्याह—**किन्त्विति ।** किन्तु तत्र सुषुप्ति-मुक्तयोर्मध्ये भेदोऽस्ति तमेवाह—**प्रसुप्तः** सुषुप्तिं प्राप्तः पुरुषः प्राक् संस्कारात्पुनरपि परावृत्तिं एति । तथा यः प्रबुद्धः प्रबोधं ज्ञानं प्राप्तः निरन्तरं मुक्तः सन् नश्यत्संस्कारजातः सन् पुनर्नावर्तते । आवृत्तिं न प्राप्नोति । अयमर्थः । यद्यपि सुषुप्तौ सर्वप्रलयो भवति तथापि तस्याः दैनन्दिनत्वादाक-स्मिकत्वाच्च प्राक् पूर्वं जाग्रति तदुत्पन्नाः संस्काराः बीजरूपेण तिष्ठन्ति तैरात्मा जीवः आश्लिष्टः पुनरावर्तते मुक्तस्तु शनैर्ज्ञानयोगात्सर्वसंस्कारनाशो भवति, तेन न स पुनरावर्तते ॥ ७० ॥

अथ सकलविषयसुखापेक्षया आत्मसुखस्य निरतिशयत्वं युक्त्या निरूपयति–**आनन्दानिति ।**

यः सर्वसम्पत्समृद्धो नृपः सर्वानन्दाननुभवति दरिद्राणामेकैकविषयप्राप्तौ एक एवानन्दो भवति मनागधिकानामानन्दद्वयं, एवमुत्तरोत्तरं यस्य यावन्तो विषयाणां प्राप्तयस्तावन्तस्तस्यानन्दा भवन्ति । एवं सर्वविषयप्राप्तिर्नृपस्यास्त्यतस्तस्य सर्वानन्दभोगः । तथा च सर्वविषयानन्दा यत्र एकी-भवन्ति स एको राज्ञ आनन्दः। स खल्विति निर्धारणे। शतगुणः सन् पितॄणामानन्दः स एवमुत्तरोत्तरं देवलोकमारभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं ये शतगुणिताः आनन्दा भवन्ति । ते सर्वेऽपि यदन्तर्गताः अन्तर्भूताः स्युः स एको ब्रह्मानन्दोऽस्ति । अथास्य ब्रह्मान्दस्य विषयसुखानि पूर्वोक्तानि क्षुद्रमात्राः अंशा भवन्ति । तथाऽऽमैवोपाधिवशेन पृथक् क्षुद्रत्वेन भासते । तथैव परमानन्दोऽपि विषयसुखाकारेणेत्यर्थः। **अत्र श्रुतिः**–स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्द

यत्रानन्दाश्च मोदाः प्रमुद इति मुदश्चासते सर्व एते
यत्राप्ताः सर्वकामाः स्युरखिलविरमात्केवलीभाव आस्ते ।
मां तत्रानन्दसान्द्रे कृधि चिरममृतं सोमपीयूषपूर्णां
धारामिन्द्राय देहीत्यपि निगमगिरो भ्रूयुगान्तर्गताय ॥ ७२ ॥

आत्माऽकम्पः सुखात्मा स्फुरति तदपरा त्वन्यथैव स्फुरन्ती
स्थैर्यं वा चञ्चलत्वं मनसि परिणतिं याति तत्रत्यमस्मिन् ।

इत्यादि । तथा—अथैष ब्रह्मलोकस्सम्राडिति हैनमुवाचैषास्य परमासम्पदेषोऽस्य परमो लोकः एषोऽस्य परम आनन्दः अथैतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । **भाष्यम्** । यो मनुष्याणां मध्ये राद्धः समृद्धः प्राप्तसर्वविषयो भवति । अन्येषां मनुष्याणां अधिपतिर्नियन्ता सर्वैर्मानुष्यकैर्मनुष्यप्रसिद्धैः कामैः प्रार्थनीयपदार्थैः सम्पन्नतमः तस्य आनन्दः मनुष्याणां परमानन्दः । अथ ये शतं मनुष्यानन्दाः स एकः पितॄणामानन्दः जितः सर्वो लोको यैस्ते जितलोकास्तेषां पितॄणामित्यर्थः । एवमुत्तरोत्तरं कर्मदेवाद्यानन्दाः स्युः । अथैष ब्रह्मलोक इति ह इति निश्चित्य एनं जनकं प्रति याज्ञवल्क्य इत्युवाच । **इतीति किं** । भो सम्राड् जनक एष एव उक्तप्रकार आनन्दः ब्रह्मलोकः ब्रह्मैव लोकः प्राप्यस्थानं यस्मिन् स ब्रह्मलोकः । अथास्य मुमुक्षोः पुरुषस्य एषा परमा उत्कृष्टा निरतिशया सम्पत् परमैश्वर्यम् । तथास्य एष परमो लोकः पूर्वोक्तः । तथा एषोऽस्य परम आनन्द : **अथतस्यैव** अन्यानि आत्मबहिर्मुखानि भूतानि जीवजातानि एतस्य निरूपितस्य परमानन्दस्य मात्रामेकैकदेशमुपजीवन्ति ये भूतानां क्षुद्रानन्दास्ते परमानन्दस्यैवांशाः परमानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् ॥७१॥

अथास्मिन्नर्थे ऋक्शाखीयां श्रुतिं सम्वादयन्नाह—**यत्रानन्दा इति** ।

यत्र यस्मिन् परमानन्दे सर्वे आनन्दाः मनुष्यानन्दाः, तथा पितॄणां प्रमुदः, आजानदेवानां एवमुत्तरोत्तरं सर्वेऽपि आसते वर्त्तन्ते । तथा यत्र यस्मिन् परमानन्दे सर्वे कामाः सत्यलोकादिप्राप्तिरूपा आप्ताः प्राप्ताः स्युः तथा यत्र अखिलविरमात् स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविलयात् केवलीभाव आस्ते भो सोम षोडशकलरूपहिरण्यगर्भ ! मां जीवदशापन्नं तत्र सान्द्रानन्दे चिरं अमृतं कृधि कुरुष्व । तथा इन्द्राय जीवात्मने पीयूषपूर्णां धारां देहि मुक्तानां सोमचक्रादमृतद्रावो भवतीति योगशास्त्रे प्रसिद्धं किंभूतायेन्द्राय ? भ्रूयुगान्तर्गतायेति एवमुक्तप्रमेयं निगमगिरः प्राहुः ।

अत्र श्रुतिः । सप्तमाष्टके । यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव । **भाष्यम् ।** कामस्य वासनारूपस्य मनसः कामाः यत्राप्ताः प्राप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कृधि । तदेवाह—भो इन्द्र चन्द्ररूप; परमात्मन् इन्द्राय सकलेन्द्रियनियन्त्रे जीवाय अमृतं परिस्रव ॥ ७२ ॥

नन्वतीन्द्रियं सुखं हि परमानन्दः तथा विषयसुखं इन्द्रियजन्यं एवमुभयोर्महति वैषम्येऽनुभवसिद्धे सति कथमुक्तं एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इत्याशङ्क्य श्लोकद्वयेनोत्तरयति—**आत्मेति** ।

आत्मा तावदकम्पः कम्परहितः तथा सुखात्मा सुखस्वरूपोऽपि "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति आत्मनः आनन्दरूपत्वं श्रुतिसिद्धं सुषुप्त्यवस्थायामनुभवसिद्धं चान्तःस्फुरतीत्युक्तम् । तथा तदपरा

चाञ्चल्यं दुःखहेतुर्मनस इदमहो यावदिष्टार्थलब्धिः
तस्यां यावत्स्थिरत्वं मनसि विषयजं स्यात्सुखं तावदेव ॥ ७३ ॥

यद्वत्सौख्यं रतान्ते निमिषमिह मनस्येकताने रसे स्यात्
स्थैर्यं यावत्सुषुप्तौ सुखमनतिशयं तावदेवाथ मुक्तौ ।
नित्यानन्दः प्रशान्ते हृदि तदिह सुखस्थैर्ययोः साहचर्यं
नित्यानन्दस्य मात्रा विषयसुखमिदं युज्यते तेन वक्तुम् ॥ ७४ ॥

श्रान्तं स्वान्तं स बाह्यव्यवहृतिभिरिदं ताः समाकृष्य सर्वा-
स्तत्तत्संस्कारयुक्तं ह्युपरमति परावृत्तमिच्छन्निदानम् ।
स्वप्नान्संस्कारजातप्रजनितविषयान्स्वाप्नदेहेऽनुभूतान्
प्रोज्झ्यान्तः प्रत्यगात्मप्रवणमिदमगाद्भूरि विश्राममस्मिन् ॥ ७५ ॥

तद्विलक्षणा माया अन्यथा उक्ता तद्विपरीतस्वभावा सकम्पा दुःखरूपा चात्मसहचरितैव स्फुरति पूर्ववदनुभवसिद्धाऽस्ति । एवं तत्रत्यं तयोरात्ममाययोरनुगतं स्थैर्यं चञ्चलत्वं वाऽस्मिन्मनसि परिणामं याति । तस्य चिदचिद्ग्रन्थिस्वरूपत्वात् । अहो इति सम्बुद्धौ । यावदिष्टार्थलब्धिरभीष्टविषयप्राप्ति-स्तावत्प्रयत्नशताकुलस्य मनसश्चाञ्चल्यं इदं दुःखहेतुर्भवति । अथ तस्या विषयप्राप्तौ सत्यां कृतकृत्य-त्वेन मनसि यावत् स्थिरत्वं तावदेव विषयजं सुखं स्यात् । अथात्र द्वितीयश्लोकेन दृष्टान्तद्वयमाह— **यद्वदिति** । यथा इहास्मिन् अनुभवसिद्धरतान्ते शृङ्गाररसे मनस्येकताने एकाग्रे सति निमिषं निमिषमात्रं सुखं भवति तथा सुषुप्तौ मनसि यावत्स्थैर्यं तावदेवानतिशयं सुखम् । अथ मुक्तावपि हृदि प्रशान्ते सति नित्यानन्दो भवति तत्तस्मात्कारणात् इह सुखस्थैर्ययोः साहचर्यं सहचरितत्वं अनुभवसिद्धं तेन कारणेनेदं विषयसुखं नित्यानन्दस्य मात्रेति वक्तुं युज्यते ॥ ७३-७४ ॥

॥ इत्यानन्दमयकोशप्रकरणम् ॥

अथ जगन्मिथ्यात्वप्रकरणमुच्यते

तत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रथमतः स्वप्नदशानिदर्शनेन दर्शयन् स्वप्नरूपं निरूपयति—**श्रान्तं स्वान्तमिति** ।

इदं स्वान्तं मनः बाह्यव्यवहृतिभिः श्रान्तं सत् उपरमति विरमति अव्यापारं भवति । किं कृत्वा ? ताः सर्वाः बाह्येन्द्रियार्थव्यवहृतीः समाकृष्य । यद्वा इदन्ताः इन्द्रियैः कृत्वा इदन्ताकारेण भासमानान् विषयांस्तान् अन्तः समाकृष्य । एवं यद्यपि बाह्यव्यवहारास्त्यक्ताः तथापि दृढानु-सन्धानोत्पन्नतत्तत्संस्कारयुतं सत्परावृत्तम् । अथ किमुद्दिश्य परावृत्तमित्याशङ्क्याह—निदानं इच्छन् निदानं स्वीयमादिकारणं आत्मस्वरूपं इच्छन् यथा बहुदेशाटनैः खिन्नः पान्थः विश्रान्त्यै स्वगेह-गमनमिच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र श्रुतिः । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तत् गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इति । ततः स्मरणाधिरूढसंस्कारजातेन प्रजनितविषयान् स्वप्नात् सूक्ष्मदेहेऽनुभूतान् प्रोज्झ्य त्यक्त्वा प्रत्यगात्मप्रवणं परमात्मसंयोगोन्मुखं

स्वप्ने भोगः सुखादेर्भवति ननु कुतः साधने मूर्च्छमाने
स्वाप्नं देहान्तरं तद्व्यवहृतिकुशलं नव्यमुत्पद्यते चेत् ।
तत्सामग्र्या अभावात्कुत इदमुदितं तद्धि साङ्कल्पिकं चेत्
तत्किं स्वाप्ने रतान्ते वपुषि निपतिते दृश्यते शुक्रमोक्षः ॥ ७६ ॥
भीत्या रोदित्यनेन प्रवदति हसति श्लाघते नूनमस्मात्
स्वप्नेऽप्यङ्गेऽनुबन्धं त्यजति न सहसा मूर्च्छितेऽप्यन्तरात्मा ।
पूर्वं ये येऽनुभूतास्तनुयुवतिहयव्याघ्रदेशादयोऽर्था-
स्तत्संस्कारस्वरूपान्सृजति पुनरमूञ्श्रित्य संस्कारदेहम् ॥ ७७ ॥

तदस्मिन्नात्मनि विश्रामं विश्रान्तिमगात् यथा महद्भूपदर्शनाय कश्चित् प्रवृत्तः सामन्तो बहिर्द्वारि सेनासन्नाहं त्यक्त्वा द्वित्रैः पार्षदैः सह विशति । तथान्तर्द्वारि तान्यपि त्यक्त्वा केवलं स्वरूपेणैव समक्षं गच्छति तद्वदित्यर्थः । अनेन मनसः प्रथमतः सुषुप्तिरेवोद्दिष्टा स्वप्नावस्था तु विधिवशादन्तराऽऽन्तरालिकेवोत्पन्नेत्युक्तम् ॥ ७५ ॥

अथ पूर्वपक्षमुद्घाट्य दृढीकुर्वन् श्लोकमाह—**स्वप्ने भोग इति ।**

ननु आशङ्किते साधने भोगसाधने स्थूलशरीरे ज्ञानकर्मेन्द्रियैः सह मूर्च्छमाने निश्चेष्टतया पतिते सति स्वप्ने स्वप्नावस्थायां सुखादेः सुखदुखसाधकविषयभोगः कुतः कस्माद् भवति इति । अथ चेदेवं ब्रूषे स्वाप्नं स्वप्नसम्बन्धि देहान्तरं तद्व्यवहृतिकुशलं स्वाप्नविषयभोगकुशलं नव्यं नवीनं उत्पद्यते तेन स्वाप्नव्यवहारोऽस्तु किं प्राक्तनेन शरीरेणेति । तदपि दूषयति **तदिति** तत्सामग्र्याः तस्य स्वप्नदेहस्य या सामग्री पित्रोः शुक्रशोणितरूपा तस्या अभावात् । कुतः कस्मात्सामग्र्यन्तरादिदमुदितमुत्पन्नम् । असद्रूपं **भूतावेशन्यायेन** उत्पन्नमिति चेन्न, स्वाप्ने स्त्रीभोगान्ते शुक्रद्रावः । स्वाप्नेशरीर एवास्तु । सति पतिते वपुषि निश्चेष्टे स्थूलशरीरे किमिति दृश्यते । मृषारूपस्य देहस्य सुरतान्तोऽपि मृषैवास्तु । सुरतान्ताभिव्यञ्जकः शुक्रद्रावपातः सत्यत्वेन कथमुपलभ्यत इत्यर्थः । दूषणमाह—**भीत्येति ।** स्वाप्नोत्पन्नया दस्युव्याघ्रादिभीत्या अनेन स्थूलदेहेन कृत्वैव रोदिति साट्टहासं रोदनं करोति न स्वाप्नशरीरेणेत्यर्थः । न केवलं रोदिति अनेनैव प्रवदति यत्किञ्चिज्जल्पति तथा सति श्लाघते अहं कृतार्थ इति । एवं पूर्वपक्षमनूद्य प्रागुक्तं पर्यवसितमर्थमाह—**नूनमिति ।** नूनं निश्चयेन अस्माद्धेतोः अन्तरात्मा स्वप्नेऽप्यङ्गे स्थूलदेहे मूर्च्छितेऽपि सहसा अनुबन्धं सम्बन्धं न त्यजति । अथ सोऽनुबन्धः पूर्वं त्वयैव निराकृतः कथमिदानीं अनुबन्धः प्रोच्यते इत्याशङ्क्याह—**पूर्वमिति ।** पूर्वमनादिजाग्रदवस्थासु ये ये अर्थाः पदार्थाः अनुभूतास्ते के ? तनुयुवतिहयव्याघ्रादयः तनुः शरीरं युवतिः स्त्री स्वकीया परकीया वा हयोऽश्वः प्रयाणनिमित्तं व्याघ्रो भयनिमित्तं देशः काश्यादिः प्रदेशः आदिशब्दादन्येऽपि विषयास्तेषां पूर्वमनुभूतानां यः संस्कारः स एव रूपं स्वरूपं येषां ते तथा विधानमून् शरीरादिविषयान् तदनुरूपानेव पुनः सृजति । त एव विषयाः संस्काररूपत्वेन भासन्त इत्यर्थः । अथान्तरात्मा किं सृजतीत्याह—संस्कारदेहं लिङ्गदेहं श्रित्य तमधिष्ठाय तस्मिन् देहे सर्वे-संस्काराः उद्बुद्धाः सन्तः तत्तद्विषयाकारेण परिणमन्तीत्यर्थः ॥ ७६-७७ ॥

सन्धौ जाग्रत्सुषुप्त्योरनुभवविदिता स्वाप्न्यवस्था द्वितीया
तत्रात्मज्योतिरास्ते पुरुष इह समाकृष्य सर्वेन्द्रियाणि ।
संवेश्य स्थूलदेहं समुचितशयने स्वीयभासाऽन्तरात्मा
पश्यन्संस्काररूपानभिमतविषयान्याति कुत्रापि तद्वत् ॥ ७८ ॥

रक्षन्प्राणैः कुलायं निजशयनगतं श्वासमात्रावशेषै-
र्मा भूत्तत्प्रेतकल्पाकृतिकमिति पुनः सारमेयादिभक्ष्यम् ।
स्वप्ने स्वीयप्रभावात्सृजति हयरथान्निम्नगाः पल्वलानि
क्रीडास्थानान्यनेकान्यपि सुहृदबलापुत्रमित्रानुकारान् ॥ ७९ ॥

अथ श्रुत्यर्थरूपमुक्त्वाऽर्थप्रक्रियां निरूपयति—**सन्धौ जाग्रदिति ।**

जाग्रत्सुषुप्त्योरवस्थयोः सन्धौ अनुभवसिद्धा स्वाप्नी द्वितीयावस्था । तत्र तस्यामवस्थायां इह स्वरूपे सर्वेन्द्रियाणि समाकृष्य पुरुषोऽन्तरात्मा आत्मज्योतिरास्ते इन्द्रियाभावात् । तस्यामवस्थायां यद्विषयग्रहणं तदात्मज्योतिषैव सम्पादयतीत्यर्थः । ननु तदा स्थूलदेहस्य का गतिरित्यत आह । **स्थूलदेहं समुचितशयने** यथाप्राप्तनिद्रास्थले निवेश्य प्रसारितहस्तपादं संवेश्य तथा स्वीयभासा स्वसामर्थ्येन स्वाप्नदेहान् संस्काररूपान् समुचितेन्द्रियगणान् निर्माय यत्र कुत्राप्यभीष्टस्थाने तद्वत् संस्काररूपेणैव याति विचरति ॥ ७८ ॥

पूर्वश्लोके देहं विसृज्य यातीत्युक्तं तत्र जीवन् वा विसृजति अजीवन् वा ? **जीवंश्चेत्तर्हि** कथमव्यापारं अजीवंश्चेत्तर्हि कथं श्वासाद्युपेतमित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेनोत्तरमाह—**रक्षन्प्राणैरिति ।**

निजशयनगतं कुलायं शरीरं प्राणैः कृत्वा रक्षन् यत्र कुत्रापि याति इति पूर्वेणान्वयः । तर्हि तत्र क्षुत्पिपासादिप्राणकृत्यं कथं न दृश्यत इत्याशङ्क्याह । किंभूतैः प्राणैः श्वासमात्रावशेषैः श्वासमात्रमवशिष्टं येषां ते । न हि प्रयोजकव्यतिरेकेण प्राणाः कर्म कुर्वन्ति । अथ तद्रक्षणहेतुमाह तत्पुनः शरीरं **प्रेतकल्पाकृतिकं** मा भूदिति । अथास्तां तथात्वमिति चेत्तत्र बाधकमाह—**सारमेयादिभक्ष्यं माभूदिति ।** निजशवस्य गन्धग्रहाणां सारमेयादीनां श्वापदानां भक्ष्यं मा भूदिति । अथ पूर्वश्लोके स्वाप्नदेहान्निर्मायेत्युक्तं । तदर्थप्रतिपादकश्रुत्यर्थं दर्शयति—**स्वप्ने स्वीयप्रभावाच्च** सामर्थ्यात् हयरथान्निम्नगाः नदीः पल्वलानि ईषत्सञ्चितोदकानि तथाऽनेकानि क्रीडास्थानानि तथा सुहृदबलापुत्रमित्रानुकारांश्च सृजति, अनुकारशब्देन प्रागुक्तसंस्कारोत्पन्नानित्यर्थः । तथा मातङ्गव्याघ्रदस्युद्विषदुरगकपींश्च सृजति । तथा कुत्राप्यहं ब्राह्मणः सन् म्लेच्छत्वं प्राप्तवानिति स्वीयसुहृल्लोकाच्छङ्कित आस्ते 'स्वप्ने शूद्रत्वमापन्न' इत्यादिवासिष्ठोक्तेः । तथा कुत्रचिद्व्याघ्रादिभीत्या प्रचलति पलायनं करोति पलायनासमर्थोऽपि व्याघ्रादिना त्रस्यमानः सन् क्रन्दते रोदिति । उक्तार्थनिरूपकाः क्रमेण श्रुतयः–"स यत्र प्रस्वपित्यस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स

मातङ्गव्याघ्रदस्युद्विषदुरगकपीन्कुत्रचित्प्रेयसीभिः
क्रीडन्नास्ते हसन्वा विहरति कुहचिन्मृष्टमश्नाति चान्नम् ।
म्लेच्छत्वं प्राप्तवानस्म्यहमिति कुहचिच्छङ्कितः स्वीयलोका-
दास्ते व्याघ्रादिभीत्या प्रचलति कुहचिद्रोदिति ग्रस्यमानः ॥ ८० ॥

यो यो दृग्गोचरोऽर्थो भवति स स तदा तद्गतात्मस्वरूपा-
ऽविज्ञानोत्पद्यमानः स्फुरति ननु यथा शुक्तिकाऽज्ञानहेतुः ।
रौप्याभासो मृषैव स्फुरति च किरणाज्ञानतोऽम्भो भुजङ्गो
रज्ज्वज्ञानान्निमेषं सुखभयकृदतो दृष्टिसृष्टं किलेदम् ॥ ८१ ॥

हि कर्त्ता ।" तथा "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं वहिः कुलायादमृतश्चरित्वा । तथा–स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्", इत्यादि । **भाष्यम्।** स जीवः यत्र यदा प्रस्वपिति निद्रां करोति तदास्य सर्वावत सर्वं अवति रक्षतीति सर्वावान् तस्य सर्वावतः[1] परमात्मनो मात्रामेकदेशं आदाय गृहीत्वा स्वयं विहत्य स्वत एव सुषुप्त्यवस्थां त्यक्त्वा तथा मायिकं वासनामयं स्वप्नदेहं स्वयं निर्माय स्वेन स्वया भासा स्वसामर्थ्येन ज्योतिषा स्वप्रकाशेन स्वपिति । तत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । तत्र तस्मिन् स्वप्नसमये न रथाः सन्ति न रथयोगाः अश्वादयः न पन्थानः रथमार्गाः सन्ति । परन्तु असौ रथान् रथमार्गान् पथः सृजति । तथा न तत्र आनन्दाः सुखविशेषाः मुदः क्षुद्रानन्दाः प्रमुदः पुत्रादिलाभहर्षाश्चापरं स्वयमानन्दादीन् सृजति । तथा न तत्र वेशान्ताः पल्वलानि न स्रवन्त्यो नद्यः सन्ति पुष्करिण्यः सरांसि न तडागानि सन्ति परन्त्वेष वेशान्तादि सर्वं सृजते । कः सृजते । स हि कर्त्ता अन्तरात्मा । अथ दैनन्दिनस्वप्नदशायां प्राणेन पञ्चवृत्तिना कौ लीयते तत्कुलायं शयनभूमौ सन्निविष्टं शरीरं रक्षन् सन् अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात् । स्वयं अमृतः अमरणधर्मा कुलायाद्बहिश्चरित्वा शरीरान्तर्गतोऽपि आकाशवद्बाह्योऽपि वसन् यत्र कामं यथाकामं भिन्नपदम् । यत्र यत्र कामो विषयेषूत्पद्यते तं तं कामं संस्काररूपेण ईयते गच्छति । **अथ स्वप्नान्त इति** । ततः स्वप्नान्ते स्वप्नावसरे उच्चावचं देहं ईयमानः प्राप्यमाण उच्चं देवादि अवचं तिर्यगादि यथासंस्कारसामग्र्यनुरूपं देहं गम्यमानः देवः प्रकाशात्मा बहूनि रूपाणि असंख्यानि वासनारूपाणि निर्वर्त्तयत्ति तदेवाह **उतेव यथावासनं स्त्रीभिः** सह मोदमानः । उतेव जक्षदिव हसन्निव उतेव भयानि व्याघ्राद्युत्पन्नानि पश्यति ॥ ७९-८० ॥

अथ जाग्रदवस्थायां दृष्टिसृष्टिपक्षं निरूपयति—**यो यो दृग्गोचरोऽर्थ इति ।**

जाग्रदवस्थायां योऽर्थः पदार्थः नृपशुपक्षितिर्यगादिरूपो दृग्गोचरो दृष्टिविषयो भवति स स पदार्थः तदा तद्दर्शनसमये तद्गतात्मस्वरूपस्य अविज्ञानं अज्ञानं तस्मादुत्पद्यमान एव स्फुरति दृग्गोचरीभूतपदार्थोत्पत्तावधिकरणाज्ञानमेव कारणमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । यथा रौप्याभासः शुक्तिकाज्ञानहेतुः दृष्टः शुक्तिकायाः अज्ञानमेव हेतुः कारणं यस्य शुक्त्यज्ञानोत्पादितो रजता-

---

१. सर्वमवतीति सर्वावान् कार्यकरणसंघातः यद्वा सर्वा भूतभौतिकमात्रा अस्य विद्यन्ते इति स एवार्थः बृ० भाष्यम् ।

मायाऽध्यासाश्रयेण प्रविततमखिलं यन्मया तेन मत्स्था-
न्येतान्येतेषु नाहं यदपि हि रजतं भाति शुक्तौ न रौप्ये ।
शुक्त्यंशस्तेन भूतान्यपि मयि न वसन्तीति विष्वग्विनेता
प्राहास्माद्दृश्यजातं सकलमपि मृषैवेन्द्रजालोपमेयम् ॥ ८२ ॥

हेतुः कर्मैव लोके सुखतदितरयोरेवमज्ञोऽविदित्वा
मित्रं वा शत्रुरित्थं व्यवहरति मृषा याज्ञवल्क्यार्तभागौ ।
यत्कर्मैवोचतुः प्राग्जनकनृपगृहे चक्रतुस्तत्प्रशंसां
वंशोत्तंसो यदूनामिति वदति न कोऽप्यत्र तिष्ठत्यकर्मा ॥ ८३ ॥

भासः इदं रजतमित्याकारेण स्फुरति तद्वदात्माज्ञानेन पदार्थाकारः स्फुरति यतः [1]सुषुप्तावात्माकारान्तःकरणवृत्तौ सत्यां पदार्थमात्रं न स्फुरति। किरणाज्ञानतो मरीच्यज्ञानान्मृगजलोत्पत्तिः तथा रज्ज्वज्ञानाद्भुजङ्गोत्पत्तिः । एवं स प्रातिभासिकोऽपि पदार्थः निमेषं निमेषसमयं यावत्सुखभयकृद्भवति । दरिद्रस्य पिपासार्दितस्य च रौप्यमरीच्यम्बुदर्शनादाश्वासनेन सुखं भवति तथैव भुजगदर्शनाद्भयं भवति । तथा च प्रातिभासिकस्यापि पदार्थस्येषत्कार्यक्षमत्वं दृष्टमस्ति । तद्वत् प्रकृतेऽपि क्षणिकसुखदुःखोत्पत्तिशक्तत्वमस्तीत्यर्थः । अत इदं पदार्थजातं; किलेति निर्धारणे । दृष्टिसृष्टं दर्शनकाल एव सृष्टम् । परन्तु दृढसंस्कारानुबन्धेन ज्ञायते । यथोल्मुके भ्राम्यमाणे परिधिरूपं तेजो गोचरीभवति नोल्मुकं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अथोक्तार्थे भगवद्वाक्यं सम्वादयन्नाह—**मायाध्यासेति** ।

यद्यस्मात्कारणात् मायारूपोऽयमध्यासः आरोपस्तस्याश्रयीभूतेन मया अखिलं विश्वजातं नामरूपात्मकं प्रविततं विस्तारितं तेन कारणेन एतानि भूतानि मत्स्थानि मदाश्रयवर्त्तीनीति प्रतीयते परन्त्वेतेषु भूतेषु अहं नास्मि । असङ्गोऽहं न वर्ते । ननु कारणं हि स्वकार्यमभिव्याप्य तिष्ठति इति प्रसिद्धिरस्ति कथमुक्तं तेषु नाहमितीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोत्तरयति—**यद्यपीति**। यद्यपि शुक्तौ रजतं भाति परन्तु रौप्ये शुक्त्यंशो न दृश्यते । अथ यदि दृश्यते भ्रम एव न स्यात् । तेन कारणेन मयि भूतान्यारोपितानि परं त्वेतेषु नाहमित्यर्थः । इति **विष्वग्विनेता** जगद्गुरुः श्रीयादवेन्द्र आह । तस्मात्कारणात् सकलमपि दृश्यजातं मृषैव किंभूतं इन्द्रजालोपमेयं इन्द्रजालवदुपमीयते तत् । तदुक्तं भगवता ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ८२ ॥

॥ इति जगन्मिथ्यात्वप्रकरणम् ॥

अथ कर्म्ममीमांसाप्रकरणं व्याख्यायते

लोके जीवलोके सुखतदितरयोः सुखदुःखयोर्हेतुः कारणं कर्मैव नान्यत् । एवमुक्तप्रमेयमविदित्वा अज्ञो ज्ञानहीनो जन्तुर्मित्रं शत्रुर्वा इत्थं मृषैव व्यवहरति । मित्रं सुखहेतुः शत्रुः दुःख-

---

१. भगवत्पादमते सुषुप्तौ अन्तःकरणस्य लयात् न तत्रान्तःकरणवृत्तिः प्रामाणिकी ।

वृक्षच्छेदे कुठारः प्रभवति यदपि प्राणिनोद्यस्तथाऽपि
प्रायोऽन्नं तृप्तिहेतुस्तदपि निगदितं कारणं भोक्तृयत्नः ।
प्राचीनं कर्म तद्वद्विषमसमफलप्राप्तिहेतुस्तथाऽपि
स्वातन्त्र्यं नश्वरेऽस्मिन्न हि खलु घटते प्रेरकोऽस्यान्तरात्मा ॥ ८४ ॥
स्मृत्या लोकेषु वर्णाश्रमविहितमदो नित्यकाम्यादिकर्म
सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमगिरः सङ्गिरन्तेऽतिरम्यम् ।
यन्नासानेत्रजिह्वाकरचरणशिरःश्रोत्रसन्तर्पणेन
तुष्येदङ्गीव साक्षात्तरुरिव सकलो मूलसन्तर्पणेन ॥ ८५ ॥

हेतुरित्थं अभिनिविष्टः सन् व्यवहरतीत्यर्थः। यत् यस्मात् कारणात्प्राक् पूर्वं याज्ञवल्क्यार्तभागी जनकगृहे यज्ञमण्डपे कर्मैवोचतुः । तथा तच्छब्देन कर्म तस्यैव प्रशंसां चक्रुः। न केवलं तौ प्रशशंसतुः यदूनां वंशोतंसः श्रीकृष्णोऽपि इति वदति स्म। अपि अस्मिन् लोके कोऽप्यकर्मा न तिष्ठतीति। तदुक्तङ्गीतासु—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरिति ॥ ८३ ॥

अथ पूर्वग्रन्थे यद्यपि कर्मणः प्रशंसा कृता तथापि केवलस्य कर्मणो न फलदानसामर्थ्यं; कुतः अचेतनत्वात् । किन्त्वीश्वरप्रेरितस्य, इति सदृष्टान्तमाह—**वृक्षच्छेदे कुठार इति ।**

यद्यपि वृक्षच्छेदे कुठारः प्रभवति समर्थो भवति तथापि स प्राणिनोद्यः प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी जीवत्पुरुषेण नोद्यः प्रेर्यमाण एव भवति । न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अथ पुनर्दृष्टान्तमाह—**प्राय इति ।** अन्नं प्रायो निश्चयेन तृप्तिहेतुर्भवत्येव तथापि भोक्तृयत्नः पचनभोजनक्रियारूपः कारणं निगदितः । अथ यदर्थं दृष्टान्तद्वयमुक्तं तदाह—**प्राचीनमिति** तद्वदुक्तदृष्टान्तवत् । प्राचीनकर्म प्राग्जन्मकृतकर्म यद्यपि विषमसमफलहेतुर्भवति तथापि अस्मिन्नश्वरे कर्मणि फलदाने स्वातन्त्र्यं न हि घटते । किन्तु तत्प्रेरकोऽन्तरात्मा भवति । अयमर्थः—क्रियमाणं सदसत्कर्म न तदैव नश्यति धर्माधर्मरूपेणात्मनि तिष्ठति तत्तदात्मना प्रेरितं सत् भोगानुकूलं भवति । फलभोगस्तु कर्मसाक्षिणेश्वरेण प्रेरितस्याविद्यया देहाभिमानिनो जीवस्यैव सम्भवतीति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति हि श्रुतेः । तदुक्तं भगवता—

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ ८४ ॥

क्षुद्रदेवताराधनमपि ब्रह्मार्पणतयैव भवतीत्याह—**स्मृत्या लोकेष्विति ।**

लोकेषु मनुष्यलोकेषु स्मृत्या वर्णाश्रमक्रमेण यन्नित्यकाम्यादिकं कर्म विहितं तत्सर्वं निषिद्धव्यतिरेकेण पञ्चविधं ब्रह्मार्पणमेव स्यादिति निगमगिरः अतिरम्यं युक्तियुक्तं सङ्गिरन्ते । यद्यपि कर्त्तारः फलाभिसन्धानादन्यदेवतोद्देशेन कर्म कुर्वन्ति तथापि ब्रह्मार्पणमेव । कर्तारस्तु तत्तद्वासनाभिर्लिप्यन्ते । तत्र षड्विधानि कर्माण्यभिहितानि नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि । काम्यानि इष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि । नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्या-

यः प्रैत्यात्मानभिज्ञः श्रुतिविदपि तथा कर्मकृत्कर्मणोऽस्य
नाशः स्यादल्पभोगात्पुनरवतरणे दुःखभोगो महीयान् ।
आत्माभिज्ञस्य लिप्सोरपि भवति महाञ्शाश्वतः सिद्धिभोगो
ह्यात्मा तस्मादुपास्यः खलु तदधिगमे सर्वसौख्यान्यलिप्सोः ॥ ८६ ॥

दीनि । प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि प्रतिषिद्धानि हिंसादीनि । तत्र नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परमं प्रयोजनं । उपासनानां तु तदैकाग्र्यं, विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । तपसा कल्पषं हन्ति इत्यादिस्मृतेः । नित्यनैमित्तिकयोरुपासनानां चावान्तरफलं पितृलोकदेवलोकप्राप्तिः । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इति श्रुतेः । तथाऽन्यदेवतोद्देशेन कर्म कृतं तद्ब्रह्मार्पणमित्यत्र युक्तिमाह—**नासानेत्रजिह्वाकरचरणशिरःश्रोत्राणां** अवयवानां सन्तर्पणेन अवयवी तुष्यति यथा सकलो वृक्षः मूलसेचनेन सन्तर्पितो भवति । एवं अन्यदेवतोद्देशेन कृतेऽपि कर्मणि अवयवीभूतसकलदेवतात्मकः परमेश्वर एव तुष्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथेश्वरानभिज्ञेन यत् कर्म कृतं तद्व्यवस्थामाह—**यः प्रैत्यात्मानभिज्ञ इति ।**

यः श्रुतिविदपि वेदज्ञोऽपि तथा कर्मकृत् तत्प्रतिपादितकर्मकृत् पुरुष आत्मानभिज्ञः आत्मबहिर्मुखः सन् प्रैति म्रियते अस्य पुरुषस्य कर्मणः नाशः स्यात् । कस्मादल्पभोगात् । देवलोकादि भोगात् । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं, क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'त्यादि **भगवद्वचनात्** । तथाऽस्य पुरुषस्य पुनरवतरणे महीयान् दुःखभोगो भवति । तथाऽऽत्माभिज्ञः सन् यः फलेप्सुर्भवति तस्य का गतिरित्याह । लिप्सोरप्यात्माभिज्ञस्य महान् शाश्वतः सिद्धिभोगो भवति महान्स्वर्लोकादप्यधिकः तथा शाश्वतः बहुकालभोग्यः एवंविधोऽणिमाद्यष्टसिद्धिभोगो भवति । तथा अलिप्सोः सिद्ध्यनपेक्षस्यात्माभिज्ञस्य पुरुषस्य तदधिगमे आत्मप्राप्तौ सर्वसौख्यानि भवन्ति । परमानन्दप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । **अत्र श्रुतिः** । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वंलोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं भवति यदुह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति । **भाष्यम्** । अथ यः पुरुषः अस्मात् मृत्युलोकात् स्वं लोकमात्माभिधं लोकमात्मानमदृष्ट्वा साक्षादकृत्वा प्रैति म्रियते स एनमात्मानमविदितः अजानन् कर्मफलं भोक्तुं न समर्थो भवति[1] । भोगावसाने कर्मनाशात् च्यवत इत्यर्थः । अथ कुत आत्मानं न पश्यतीत्याह । यथा वेदो वाऽननूक्तः यथावद्वेदः अननूक्तः अर्थमननु लक्षीकृत्य पठितः अननूक्तः । वेदतात्पर्यमजानतः आत्मदर्शनं कुत इत्यर्थः । ततः अन्यद्वेदार्थाद्विपरीतं यदु यत्कर्म तदकृतमेव निरर्थकमेवेत्यर्थः । स्वस्वरूपानभिज्ञः पुरुषो यन्महत् पुण्यं अश्वमेधादिकं कर्म करोति तदस्य अन्ततः भोगावसानात् क्षीयते नाशमाप्नोति । अथ चित्तशुद्धिद्वारा आत्मप्रकाशकं यत्कर्मतन्न नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामिति ।

तदेवाह तत्तस्मात्कारणात् आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते ।

---

१. आत्मलोकः स्वयमविदितः एनं अज्ञं न पालयति न सुखयति—बृ० भाष्यम् ।

सूर्याद्यैरर्थभानं न हि भवति पुनः केवलैर्नात्र चित्रं
सूर्यात्सूर्यप्रतीतिर्न भवति सहसा नापि चन्द्रस्य चन्द्रात् ।
अग्नेरग्नेश्च किन्तु स्फुरति रविमुखं चक्षुषश्चित्प्रयुक्तात्
आत्मज्योतिस्ततोऽयं पुरुष इह महो देवतानां च चित्रम् ॥ ८७ ॥

प्राणेनाम्भांसि भूयः पिबति पुनरसावन्नमश्नाति तत्र
तत्पाकं जाठरोऽग्निस्तदुपहितबलो द्राक् शनैर्वा करोति ।
व्यानः सर्वाङ्गनाडीष्वथ नयति रसं प्राणसन्तर्पणार्थं
निस्सारं पूतिगन्धं त्यजति बहिरयं देहतोऽपानसंज्ञः ॥ ८८ ॥

ह इति निश्चयेन । तस्य कर्म न क्षीयते । ननु विषयसुखलम्पटस्य कथमात्मलोकापेक्षेत्यत आह—**अस्मादिति** । अस्मादात्मनः सकाशात् यद्यत्कामयते कामनाविषयं करोति तत्तत्सृजते सम्पादयति । आत्मयोगादणिमादिसिद्धयो लभ्यन्ते किंपुनरन्यदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अथ सूर्यचन्द्रादीनां अर्थप्रकाशकत्वे न स्वातन्त्र्यमस्तीति प्रकटयन्नाह—**सूर्याद्यैरिति** ।

सूर्याद्यैः सूर्यचन्द्रादिभिः केवलैः स्वतन्त्रैरर्थभानं पदार्थज्ञानं न भवतीति प्राङ्निरूपितमेवास्तीत्यतो नात्र चित्रमपूर्वम् । अथान्यदपूर्वमस्तीत्याह—**सूर्यादिति** । लोके सूर्याद्याः स्वस्वप्रकाशका इति प्रसिद्धिरस्तीति सा न तात्त्विकी । कुतः यतः सूर्यात् सूर्यप्रतीतिः सहसा अकस्मात् न भवति । तथा चन्द्रस्य प्रतीतिरपि चन्द्रान्न भवति । तथाऽग्नेर्दीपादेर्वा प्रतीतिर्न दीपादग्नेर्वा भवति किन्तु रविमुखं सूर्यचन्द्रप्रभृति चित्प्रयुक्तादात्मप्रेरिताच्चक्षुषो निमित्तभूतात्स्फुरति प्रकाशते न निद्राणस्य जात्यन्धस्य प्रकाशते । तस्माद् कारणादयं यः कश्चित् पुरुषो जाग्रत्यां स्वप्ने आत्मा ज्योतिः प्रकाशको यस्य स तथाविधोऽस्ति । इह इन्द्रियव्यापारे चित्रं देवानां चक्षुरादीनां महस्तेजो रूपरसादिप्रकाशकमस्ति । **अत्र श्रुतिः । सामवेदारण्यके** चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । **भाष्यम्** । जगतो जङ्गमस्य तथा तस्थुषः स्थावरस्य चराचरस्य सर्वस्य प्रकाशकः आत्मैव न सूर्यादिः यतः सः आत्मा मित्रस्य नेत्राधिदैवतत्वेन रूपग्राहकादित्यस्य तथा वरुणस्य रसग्राहकस्य तथाग्नेर्वागधिदेवतस्य चक्षुः प्रकाशकः । न ह्यात्मप्रकाशमन्तरेण सूर्यादिप्रतीतिः । अथैतदर्थे प्रत्यायकमनुभवमाह—**चित्रमिति** । द्योतयन्त्यर्थान् प्रकाशयन्ति । ते देवाश्चक्षुराद्यास्तेषामनीकं प्रकाशसमूहं चित्रं विचित्रं उदगादुदयं प्राप्तमनुभूयते । तत्रैतदुक्तं भवति । रूपरसादिषु पञ्चविधविषयेषु मध्ये सूर्यादिरेकैकस्यैव ग्राहकः न सर्वेषाम् । विचित्राणां तथाविधानां ग्राहकत्वं तु तद्वृत्तिप्रवर्तकस्य परमात्मन एव सम्भवति नान्यस्य । एवं देहात्मभेदे यदध्यात्मरूपं एकमनुभूयमानं परमात्मतत्वं तत् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च आप्राः स्वकीयेन तेजसा आसमन्तादापूरयत् सर्वात्मकत्वेन स्थितमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथ प्राणादिकृत्यमाह—**प्राणेनेति** ।

असौ देहः, प्राणेन कृत्वा भूयः अम्भांसि पिबति पुनरन्नं चाश्नाति तस्य तस्य पीतस्य भक्षितस्य वा तदुपहितबलो जाठराग्निः पाकं करोति । तेन प्राणेन उपाहितबलः वीज्यमानः सन् द्राक्

व्यापारं देहसंस्थः प्रतिवपुरखिलं पञ्चवृत्त्यात्मकोऽसौ
प्राणः सर्वेन्द्रियाणामधिपतिरनिशं सत्तया निर्विवादम् ।
यस्येत्थं चिद्घनस्य स्फुटमिह कुरुते सोऽस्मि सर्वस्य साक्षी
प्राणस्य प्राण एषोऽप्यखिलतनुभृतां चक्षुषश्चक्षुरेषः ॥ ८६ ॥
यं भान्तं चिद्घनैकं क्षितिजलपवनादित्यचन्द्रादयो ये
भासा तस्यैव चानुप्रविरलगतयो भान्ति तस्मिन्वसन्ति ।

शीघ्रं शनैर्वा यथा प्राणः प्रयत्नं करोति । अथ पाकानन्तरं परिपक्वान्नोदकरसं सारं प्राणसन्तर्पणार्थं वा सर्वाङ्गनाडीषु नयति । प्राणशब्देनेन्द्रियाणि, तेषां सन्तर्पणार्थं करोति । तथा शेषं निःसारमन्नमुदकं पूतिगन्धं मूत्रविष्ठादिरूपेण त्यजति बहिर्निःसारयति देहतः अपानसंज्ञः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । परोरजसेऽसावदोम् । **भाष्यम्** । तद्देवस्य द्योतमानस्य प्रकाशकस्य भर्गस्तेजः धीमहि चिन्तयामः किंभूतं सवितुर्वरेण्यं सवितुः सूर्यस्य वरेण्यं उपजीव्यं । अथ तद्देवस्वरूपमाह—**धिय इति** । यो देवः न अस्माकं धियः बुद्धीः प्रचोदयात् । प्रेरयति । निश्चयात्मकेन रूपं प्रकटयति । अत्रैतदुक्तं भवति । सत्यज्ञानानन्दात्मकः सविता सर्वजगदुपादानाश्रयतया जगत्कर्ता सर्वोपाधिभिश्चिक्रीडिषुः सत उपाधिधर्मान्विजिगीषुः स्वकमनीयत्वादिमहिम्नो दिदर्शयिषुः स्वयं वशीकृतमपि सर्वात्मनामात्मभूतः सन्नन्तर्यामी देवो नो अस्माकं धियः धीः प्रचोदयात् । तस्य सवितुर्देवस्यात्मभूतं संसारक्लेशभर्जकं भर्गः तेजः परं ज्योतिः धीमहि ध्यायेमहि । किंभूतः रजसः परः । अत्र रजसः इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थेऽवगम्यते । असौ अदः व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाद्रजसो लोकात्परः । रजांसि लोका इति **यास्कः** । ॐ मित्यवर्गजनित्री प्रणवगम्या ॥ ८८ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीशङ्करः एवं प्राणादीनां कृत्यमुक्त्वेदानीं तन्निखिलवृत्त्यात्मकस्य मुख्यप्राणस्य सत्ताप्रकाशदानेन तत्साक्षिसच्चिदानन्दमात्मानं विशदीकृत्य लक्षयति—**व्यापारमिति** ।

इह व्यष्टिदेहे समष्टिदेहे च । चिद्घनस्य चेत्यरहितचिन्मात्रस्य । यस्यात्मनः सत्तया सत्तां प्राप्य सन् भूत्वा । पञ्चवृत्त्यात्मकं पूर्वोक्तप्राणादिपञ्चवृत्तिमान् भूत्वा देहसंस्थः समष्टौ समष्टिरूपेण उपास्यो भूत्वा व्यष्टिदेहे व्यष्टिरूपेणोपासको भूत्वा । स एव सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषां शब्दादिज्ञानसाधनानां समष्टिव्यष्टिदेहस्थानां करणानां अधिपतिः स्वामी । तं विना सर्वकरणानां व्यापाराऽनुपपत्तेः । असौ प्राणः पूर्वोक्तप्राणः जीवभूतः सन् प्रतिवपुः प्रत्येकं सर्वशरीरेषु स्फुटं व्यक्तं यथा तथा । अखिलं सम्पूर्णं व्यापारं व्यवहारं कुरुते निर्वर्तयति । सः एवंविधः सर्वसत्ताप्रकाशदानेन निर्वाहकः । अत एव सर्वस्य समस्तस्य कार्यस्य निमित्तोपादानत्वाभ्यां साक्षी अव्यवधानेन प्रकाशकः । अस्मि भवामि स एवाहमस्मीत्यर्थः । **अत्र श्रुतिं** प्रमाणयति । एषः प्रत्यक्परोक्षत्वरहितः प्राणस्य समष्टिव्यष्टिरूपेण सकलजगद्व्यापारकारणस्य वायोः प्राणः जीवनहेतुः । तथा एषः प्रत्यक्परोक्षत्वहीनः आत्मा । सकलतनुभृतां समस्तशरीरधारिणां व्यष्टिसमष्टिजीवानाम् । चक्षुषः ज्ञानस्य चक्षुः ज्ञानं प्रकाशक इत्यर्थः । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः ॥ ८९ ॥

एवं सर्वप्रकाशकत्वेन लक्षीकृत्य तस्यैव स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणाय तदेव सर्वप्रकाशकमुक्तमपि—न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

विद्युत्पुञ्जोऽग्निसङ्घोऽप्युडुगणविततिर्भासयेत्किं परेशं
ज्योतिश्शान्तं ह्यनन्तं कविमजममरं शाश्वतं जन्मशून्यम् ॥ ९० ॥

तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनुभव उदितो यस्य कस्यापि चेद्वै
पुंसः श्रीसद्गुरूणामतुलितकरुणापूर्णपीयूषदृष्ट्या ।
जीवन्मुक्तः स एव भ्रमविधुरमना निर्गतेऽनाद्युपाधौ
नित्यानन्दैकधाम प्रविशति परमं नष्टसन्देहवृत्तिः ॥ ९१ ॥

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, इति श्रुत्यन्तरप्रमाणेन द्रढयति—यं भान्तमिति ।

प्रविरलगतयः अन्योन्यं श्लिष्टा गतिः स्वरूपव्यवहारादिस्थितिर्येषां ते तादृशाः । क्षितिः पृथ्वी जलं तोयं पवनो वायुः आदित्यः सूर्यः चन्द्रः सोमः आदिर्येषां वागादीनां ते सर्वे । यं सच्चिदानन्दघनं एकं निरपेक्षं अन्यनिर्वाहक्षमं आत्मानं भान्तं स्वतः प्रकाशमानं सन्त अनुपश्चात् भान्ति प्रकाशन्ते । किञ्च तस्मिन्स्वप्रकाशसदात्मनि वसन्ति तिष्ठन्ति तत्सत्तां प्राप्यैव स्वस्वव्यापारक्षमा इत्यर्थः । तमुक्तलक्षणं परेशं सर्वजगत्कारणभूतप्रकृतिनियन्तारं । शान्तं जगद्वासनाऽस्पृष्टं अनन्तं नाश्यनाशान्यथानुपपत्त्या स्वतो नाशहीनम् । कविं ज्ञानस्वरूपं । शास्त्रयोनित्वेन सर्वज्ञत्वोपलक्षितं इत्यर्थः । अजं जन्मशून्यं । अमरं मृतिशून्यं । जन्मनाशान्यथानुपपत्त्या जन्ममरणहीनमित्यर्थः । तत्रैव हेतुद्वयं स्पष्टार्थम् । शाश्वतं नित्यं । जन्मशून्यं जन्मरहितं । एतेन **यास्क**पठिता जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्विकारा अपि निरस्ता ज्ञेयाः । तमात्मानं विद्युत्पुञ्जो विद्युतां पुञ्जः समूहः लोकदृष्ट्या प्रकाशकोऽपि तथा अग्निसङ्घः वह्नीनां समूहस्तथाभूतोऽपि । तथा उडुपानां नक्षत्राणां गणस्य समूहस्य विततिः विस्तारः उपलक्षणमेतत् सूर्यादीनां तत्सर्वं प्रकाशजातं भासयेत्किं प्रकाशयेत्किं ? नैव प्रकाशयेत् । लोकेऽपि प्रकाश्यस्य प्रकाशकप्रकाशयितृत्वं न दृष्टचरमिति भावः ॥ ९० ॥

एवंश्रुतात्मानुभववतो जीवन्मुक्तिः फलं भवतीत्याह—**तद्ब्रह्मेति** ।

यस्य कस्यापि इत्युक्त्या जातिवर्णाश्रमवयोवस्थास्त्रीपुरुषोच्चनीचादिभेदा लोकदृष्टाः न शास्त्रीयज्ञानप्रतिबन्धका इति सूचितम् । लौकिकानां अनधिकारित्वभ्रमभूतानामाधिदैविकाधिकारित्वनिरूपकवाक्यैर्बाधस्य दृश्यमानत्वात् । पुंसः इत्युक्त्या मुमुक्षोः मोक्षमुख्यसाधनज्ञानकारणगुरुशुश्रूषापूर्वकश्रवणादिषु पुरुषप्रयत्न एवापेक्षितः इति सूचितम् । यस्य कस्याप्यधिकारिणः पुरुषस्य । श्रीसद्गुरूणामुक्तिः श्रीसहितानां सतां सद्रूपब्रह्मसाक्षात्कारवतां गुरूणां देशिकवर्याणां । गुरूणां मुक्तिश्रीमत्त्वे सत्वे च श्रुती—"भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिती"ति । अतुलिता निरुपमा या करुणा तया पूर्णा भरिता अत एव पीयूषं अमृतं तद्वत् मरणनिर्वर्तिका दृष्टिः ज्ञानं तया कृत्वा । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुतेः । गुरुतः प्राप्तया ब्रह्मविद्ययेत्यर्थः । तदुक्तलक्षणं ब्रह्मैव देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितं तत्पदलक्ष्यं अहमेव त्वंपदलक्ष्यं कूटस्थरूपमेव । ततः पृथगहं न भवामीत्येवं निश्चयरूपः । अनुभवः साक्षात्कारः उदितः आविर्भूतः चेत् यदि स्यात् । तदानीमेव स पुरुष भ्रमविधुरमनाः भ्रमेण विपरीतज्ञानेन विधुरं वियुक्तं मनः जीवन्मुक्ति-

नो देहो नेन्द्रियाणि क्षरमतिचपलं नो मनो नैव बुद्धिः
प्राणो नैवाहमस्मीत्यखिलजडमिदं वस्तुजातं कथं स्याम् ।
नाहङ्कारो न दारा गृहसुतसुजनक्षेत्रवित्तादिदूरं
साक्षी चित्प्रत्यगात्मा निखिलजगदधिष्ठानभूतः शिवोऽहम् ॥ ९२ ॥

व्यवहारयोग्यं प्रारब्धशेषं यावन्मनो यस्य । अत एव नष्टसन्देहवृत्तिः । नष्टाः विलीनाः संशयविशिष्टाः वृत्तयो यस्य स तथाभूतः सन् जीवन्मुक्तः भवति । तस्यैव विदेहमुक्तिफलमप्याह । स जीवन्मुक्त एव प्रारब्धान्ते । अनाद्युपाधौ निर्मूलमायोपाधौ, निर्गते स्वरूपतो लयं प्राप्ते सति, बीजनाशस्य पूर्वमभेदज्ञानसमकालं जातत्वात् परमं कार्यकारणास्पृष्टं निरुपाधिकमित्यर्थः । नित्यानन्दं निरतिशयं बाधहीनसुखरूपं एकं मुख्यं धाम तेजः गृहं च, स्वरूपं सर्वसूर्यादितेजःप्रकाशकत्वात्, सर्वब्रह्मादिजीवानां निवासभूतत्वाच्च । प्रविशति स एव भवतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

इदानीं तस्यैव ज्ञानिनो यावत् प्रारब्धं सर्वव्यवहाराप्रतिबन्धकत्वेन जीवन्मुक्तिसुखमनुभवितुं सर्वदेहाद्यसत्वानुसन्धानपूर्वकं स्वात्मसुखानुसन्धानमाह—**नो देह इति ।**

देहः पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यः अत्र विकारः स्थूलदेहः अहं न, मम चिद्रूपत्वात् सत्त्वाच्च । देहस्तु क्षरं अतिचपलमिति हेतुगर्भितविशेषणद्वयं क्षरत्वान्नाशधर्मित्वात्, अन्यथापरिणामवत्त्वेनातिचञ्चलत्वाच्च । आत्मा तु सद्रूपत्वेन स्थिरश्चिद्रूपश्च अनुभूयते । अतो वैलक्षण्यादुभयोरहमात्मा, देहो न भवामि; किन्तु देहस्तु नास्त्येवेत्यर्थः । किञ्च अहं–आत्मा, इन्द्रियाणि क्रियासाधनानि ज्ञानसाधनानि चेत्युभयात्मकानि दशापि न भवामि । इन्द्रियाणामन्योन्यत्र व्यावृत्त्या असत्वप्रतीतेः । विषयाणां असत्त्वेनेन्द्रियाणामसत्त्वस्यानुभूयमानत्वाच्च तान्यहं न भवामि । पूर्वविशेषणद्वयमप्यनात्मत्वहेतुत्वेनात्र योज्यम् । किञ्च । अहं मनः संशयात्मकं न भवामि, नास्मि । कामादिवृत्तिमत्त्वेनोत्पत्यादिमत्त्वेन च विकारत्वादसत्वाच्च मनो नास्त्येव अहं तु मनोविकाराणामुत्पत्तिविनाशयोश्च प्रकाशकत्वेन सच्चिद्रूपेण प्रकाशमानः अस्म्येवातो मनो नाहमित्याशयः। किञ्च बुद्धिः निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिरपि अहं न भवामि । जाग्रदाद्यवस्थावत्त्वेनोत्पत्तिविलयवत्त्वात् । अहं तु आत्मा अवस्थात्रयतद्बुद्धिसाक्षी सच्चिद्रूपः । स बुद्धिः कथं स्यां नैव स्यामित्यर्थः । किञ्च प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकः शारीरो वायुः अहं नैवास्मि नैव भवामि । इदं मम कूटस्थस्यात्मनः प्रकाश्यमखिलं जडं सर्वं जडमचिद्रूपं देहादिवस्तुजातं पदार्थसमूहः अहं कूटस्थसच्चिदानन्दः कथं स्याम् ? केन प्रकारेण भवामि । अत एव कार्यस्य सर्वस्य दृश्यत्वात् जडत्वादसत्त्वाद्विकारित्वाच्च अहङ्कारस्यापि तथात्वात्स अहंकारः अहं द्रष्टा सच्चिदानन्दः कूटस्थः इत्यतीव वैलक्षण्यान्न भवामि । अत एव दाराः स्त्री गृहं वेश्म, सुताः पुत्राः, सुजनाः सम्बन्धिबान्धवमित्रभृत्यादयः क्षेत्रं भूमिः वित्तं द्रव्यं आदि मुख्यं यस्य, जातिकुलवर्णाश्रमधर्माधर्मादिः तत्सकलमपि देहादिसापेक्षसिद्धिकत्वाद्दूरं अतस्तन्नैवाहमस्मि । अहं तु एतस्य देहादिजडवस्तुजातस्य साक्षाद् अव्यवधानेन प्रकाशकत्वात्साक्षीति प्रकाशकत्वाच्चित् ज्ञानम् । सर्वान्तरत्वेन स्वतः प्रकाशमानत्वात्प्रत्यङ् । आततत्वादत्तृत्वात्सद्रूपत्वादात्मा यं विना सर्वारोपाधिष्ठानस्य शबलब्रह्मणोऽप्यसिद्धेरुपचारेण निखिलस्य समस्तस्य जगतो विश्वस्याधिष्ठानभूतः अधिष्ठानत्वेनोक्तः शिवः सुखरूपः अस्मि ॥ ९२ ॥

दृश्यं यद्रूपमेतद्भवति च विशदं नीलपीताद्यनेकं
सर्वस्यैतस्य दृग्वै स्फुरदनुभवतो लोचनं चैकरूपम् ।
तद्दृश्यं मानसं दृक्परिणतविषयाकारधीवृत्तयोऽपि
दृश्या दृग्रूप एव प्रभुरिह स तथा दृश्यते नैव साक्षी ॥ ९३ ॥

रज्ज्वज्ञानाद्भुजङ्गस्तदुपरि सहसा भाति मन्दान्धकारे
स्वात्माज्ञानात्तथाऽसौ भृशमसुखमभूदात्मनो जीवभावः ।
आप्तोक्त्याऽहिभ्रमान्ते स च खलु विदिता रज्जुरेका तथाऽहं
कूटस्थो नैव जीवो निजगुरुवचसा साक्षिभूतः शिवोऽहम् ॥ ९४ ॥

एवं जीवन्मुक्तस्यात्मानुसन्धानमुक्त्वा इदानीं प्रकारान्तरेण तदेव पुनराह—**दृश्यमिति** ।

यत्प्रकारकं एतत् इदन्तया प्रतीयमानं रूपं रूप्यते प्रकाश्यते इति रूपं प्रकाशितं तत्सर्वं दृश्यं दृग्विषयं ज्ञानैकरूपम् । नीलपीतादि नीलं श्यामं, पीतं गौरं, इत्यादिविविधगुणवत्त्वात् । एतस्य प्रतीयमानस्य सर्वस्य अनेकविधस्य रूपस्य दृक् मानसी दृष्टिः वै निश्चयेन स्फुरदनुभवतः स्फुरन्ति प्रतीयन्ते अनुभवरूपाणि स्फुरणानि यस्यां सा तथोक्ता । सा लोचनं रूपालोकसाधनत्वात् । तच्च एकं रूपं एकधैव प्रतीयते । किञ्च । तल्लोचनमपि दृश्यं प्रतीतिविषयं अतो जडं, तस्यापि दृक् दर्शनसाधनं मानसं मनः अस्ति तस्य मानसस्य दृश्यत्वेनानुभूयमानत्वात्तस्य दृक् दृष्टिः । धीर्निश्चयात्मकमन्तःकारणं, तस्या अपि अनुभूयमानत्वात्परिणतिर्विषयाकाराधीनतया विपरिणामेन विषयवृत्तित्वेन अनेकविधत्वाद्विकारत्वात् धियो वृत्तयो दृश्या एव । सर्वस्यैतस्य जडविकारत्वेनानात्मत्वनिश्चयः । इह जडसमूहे सर्वस्मिन् प्रभुः सर्वप्रकाशनसमर्थः । साक्षी अव्यवधानेन प्रकाशकः । आत्मा दृग्रूप एव । सर्वप्रकाशसाधनभूतोऽपि तथा विषयवन्नैव दृश्यते अनुभवविषयो नैव भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

इदानीं तस्यैव जीवन्मुक्तस्य गुरुवचनविश्वासपूर्वकं युक्त्या स्वजीवत्वबाधेन स्वात्मानुसन्धानमाह—**रज्ज्वज्ञानादिति** ।

यथा मन्दान्धकारे ईषदन्धकारे ईषदन्धकारावृते आलोके । रज्ज्वज्ञानात् रज्जुरूपानवलोकनात्तदुपरि तत्सदृशाज्ञातरज्ज्वामित्यर्थः । सहसा अकस्मात् भुजङ्गः सर्पः भाति भासते । तथा तेनैव प्रकारेण स्वात्माज्ञानात् स्वस्वरूपानवलोकनात् स्वसदृशेऽनवलोकिते आत्मनि असौ समस्ताज्ञान्यनुभूयमानः । भृशं अनन्तं असुखं दुःखरूपः आत्मनः सदाधारं विनाऽऽरोपासिद्धेः आत्मसम्बन्धि जीवभावः जीवत्वं भाति प्रकाशत इत्यर्थः सम्भ्रान्तिरेवेति भावः । यथा रज्जुसर्पदृष्टान्ते आप्तोक्त्या प्रामाणिकपुरुषवचनविश्वासेन अहिभ्रमान्ते सर्पभ्रान्तिनिवृत्तौ सत्यां सः सर्पप्रत्ययः पूर्वः विदिता ज्ञाता सती एका रज्जुः रशनाप्रत्यय एव । अभूत् जाता । तथा तेन प्रकारेण निजगुरुवचसा निजः स्वीयः गुरुः देशिकः तस्य वचसा युक्त्या तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थबोधनरूपं वचः तेन कृत्वा जीवत्वभ्रमान्ते जीवत्वभ्रमे नष्टे सतीत्यर्थः । अहं जीवो सुखीदुःखीजनन-

किं ज्योतिस्ते वदस्वाहनि रविरिह मे चन्द्रदीपादि रात्रौ
स्यादेवं भानुदीपादिकपरिकलने किं तव ज्योतिरस्ति।
चक्षुस्तन्मीलने किं भवति च सुतरां धीर्धियः किं प्रकाशे
तत्रैवाहं ततस्त्वं तदसि परमकं ज्योतिरस्मि प्रभोऽहम् ॥ ९५ ॥

किञ्चित्कालं स्थितः कौ पुनरिह भजते नैव देहादिसङ्गं
यावत्प्रारब्धभोगं कथमपि स सुखं चेष्टतेऽसङ्गबुद्ध्या।
निर्द्वन्द्वो नित्यशुद्धो विगलितममताऽहंकृतिर्नित्यतृप्तो
ब्रह्मानन्दस्वरूपः स्थिरमतिरचलो निर्गताशेषमोहः ॥ ९६ ॥

मरणवान् कर्तृभोक्तृरूपः नैव नास्त्येव। अहं साक्षिभूतः जीवस्याव्यवहितप्रकाशकत्वात्साक्षित्वोपचारवान्। वस्तुतस्तु कूटस्थः निर्विकारः शिवः आनन्दरूपः अस्मि ॥ ९४ ॥

इदानीं तस्य जीवन्मुक्तस्य स्वहृदि गुरुशिष्यभावं प्रकल्प्य सम्वादेन स्वस्य परमज्योतीरूपानुसन्धानमाह—**किं ज्योतिरिति**।

हे शिष्य ! ते तव अहनि दिवसे घटपटादिप्रकाशव्यवहारे रात्रौ च निशि किं ज्योतिः तेजः किमस्ति तद्वदस्व कथय। येन दिनरात्रिव्यवहारः सिद्ध्यति इति पृष्टे गुरुणा शिष्यः चक्षुः नेत्रं इत्याह। येन लोके प्रकाशकं सूर्यचन्द्राग्निरूपं प्रकाशकं द्रव्यं तत्प्रकाश्यं द्रव्यं च व्यवह्रियते। तच्च मुखे ज्योतिरित्यर्थः। एवमुत्तरे शिष्येण दत्ते गुरुः पृच्छति—**तन्मीलन इति। नेत्रनिमीलनानन्तरं सर्वव्यवहारस्फुरण**साधनं ज्योतिः नितरां अत्यन्तं प्रकाशकं धीर्बुद्धिः। अस्तीत्युत्तरं दत्तम्। ततो गुरुः पृच्छति—**धिय इति**। धियोऽपि बुद्धेः नेत्रसूर्यादिवत्प्रकाश्यत्वेनानुभूयमानायाः तत्प्रकाशे ज्ञेयत्वव्यवहारे ते तव किं ज्योतिः तेजः इति पृष्टः शिष्य आह—**अहमिति**। मम बुद्ध्यनुभवितृत्वात्तत्र बुद्धिप्रकाशव्यवहारे ज्योतिः अस्मि। एवमुक्ते शिष्येण साधके आह। गुरुः पृच्छति—**तत्रेति**। तत्रापि अहंत्वस्यापि अनुभूयमानव्यवहारे साधकं तव किं ज्योतिः किं प्रकाशकं तेजः अस्ति इति पृष्टः शिष्य आह—**अहमिति**। अहंत्वप्रकाशक आत्मा अस्तीत्यर्थः। एवमुक्तो गुरुराह—**ततस्त्वमिति**। त्वदन्यस्य कस्यापि प्रकाशद्रव्यस्याभावात्। प्रकाश्यद्रव्यस्यापि तत्प्रकाशयितुमशक्यत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वेन प्रकाशमानत्वात्तत्परमकं ज्योतिः कार्यकारणप्रकाश्यप्रकाशकत्वाद्यस्पृष्टं तेजः त्वं। त्वंपदलक्ष्यः आत्मा असि भवसि। अतस्तज्ज्योतिः प्रभः प्रकर्षभानरूपः अस्मीत्यनुभवः। अत्रार्थे बृहदारण्यकी श्रुतिरपि। आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिका ॥ ९५ ॥

एवंभूतानुभववतो जीवन्मुक्तस्य व्यवहारमाह—**किञ्चिदिति**।

स ब्रह्मवेत्ता जीवन्मुक्त इत्यर्थः। किञ्चित्कालं कतिचित्कालपर्यन्तम्। यथालोकं यथाधिकारिव्यक्तिपरिच्छेदककालपर्यन्तमित्यर्थः। कौ स्थूलदेहापेक्षया पृथिव्याम्। वस्तुतस्तु ब्रह्मवसिष्ठादीनामपि अन्यलोकेषु स्थितिश्रुत्या कौ क्षेत्रशब्दवाच्येऽन्तःकरणे स्थितः वर्तमान इव लक्षितोऽपि। इह पृथिव्यां क्षेत्रे च। पुनः देहक्षेत्रादिसत्वनिवृत्तेः पश्चात् देहादिसङ्गं स्थूलदेहस्त्रीपुत्रमित्रभ्रात्रादिसमूहं नैव भजते नैवाङ्गीकरोति। स्वत्वेनात्मनि तत्सम्बन्धवत्त्वप्रतीतिं न करोतीत्यर्थः। किञ्च क्षेत्रे स्थूल-

जीवात्मब्रह्मभेदं दलयति सहसा यत्प्रकाशैकरूपं
विज्ञानं तच्च बुद्धौ समुदितमतुलं यस्य पुंसः पवित्रम् ।
माया तेनैव तस्य क्षयमुपगमिता संसृतेः कारणं या
नष्टा सा कार्यकर्त्री पुनरपि भविता नैव विज्ञानमात्रात् ।। ९७ ।।

विश्वं नेति प्रमाणाद्विगलितजगदाकारभानस्त्यजेद्वै
पीत्वा यद्वत्फलाम्भस्त्यजति च सुतरां तत्फलं सौरभाढ्यम् ।

देहादिसङ्गे च यावत्प्रारब्धभोगपर्यन्तं कथमपि ब्रह्मवेत्तुः ईश्वरत्वेन मायाप्रारब्धयोरधीनत्वाभावात् तद्विना च कर्तृभोक्तृत्वान्यथानुपपत्त्या प्रारब्धभोगस्य च ब्रह्मज्ञानां ब्रह्मादीनां कर्तृभोक्तृव्यवहारस्यापि दृश्यमानत्वात् सर्वव्यवहारस्य मात्रामात्रत्वेनानिर्वचनीयो ब्रह्मवेत्तृव्यवहार इति भावः । असङ्गबुद्ध्या असङ्गब्रह्मात्मबोधेन सुखं यथा भवति तथा निःसंशयत्वान्निर्दुःखमित्यर्थः । चेष्टते चेष्टावत्त्वेन प्रतीतो भवतीत्यर्थः । तस्यासङ्गबोधमेवोत्तरार्द्धेन विशेषणैर्विशदयति—निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिद्वन्द्वहीनः । तत्र हेतुः । नित्यशुद्धः जीवस्य पापपुण्यवत्त्वेन शुद्धत्वस्य कादाचित्कत्वात् ब्रह्मणोऽभेदं प्राप्तस्य ज्ञानिनः कालत्रयेऽपि पुण्यपापहीनत्वान्नित्यशुद्धत्वमिति भावः । अत एव विगलिते ममताहङ्कृती अत्यन्तमुत्पत्तिबीजरहितत्वेन नष्टे । ममता अन्यत्र पुत्रादौ देहादौ च । अहंकृतिः तादात्म्यं यस्य सः । अत एव नित्यतृप्तः निरंकुशसन्तोषवान् । तत्र हेतुः । ब्रह्मानन्दस्वरूपः अपरिच्छिन्नानन्दरूपः स्थिरमतिः स्थिरे ब्रह्मणि मतिर्यस्य । स्वतश्च ब्रह्मरूपत्वादचलः स्थिरः । **तत्र हेतुः** । निर्गताशेषमोहः निःशेषनिवृत्तः अशेषमूलाऽज्ञानतूलाज्ञानपर्यायः अज्ञानसमूहः विपरीतज्ञानसहितो यस्य । अतोऽज्ञानिनि चेष्टा या प्रतीयते सा माया इति भावः ।। ९६ ।।

इदानीं ज्ञानिनि प्रतीयमानचेष्टामात्रस्य संसारजनकत्वाभावं सहेतुकं प्रपञ्चयति—**जीवात्मेति** ।

यत् महावाक्यजन्यत्वे सति गुरुमुखात् श्रुत्या स्वतो युक्तिपूर्वकं सम्भावितत्वेन निश्चितं, ज्ञानं चरमवृत्त्याख्यं प्रकाशैकरूपं प्रकाश एवैकं मुख्यं रूपं यस्य तादृशं सहसा अकस्मात् तत्कालमित्यर्थः । जीवात्मब्रह्मभेदं जीवात्मनः त्वंपदलक्षस्य कूटस्थब्रह्मणः तत्पदलक्ष्यस्य च भेदं भिन्नत्वं कारणेन मूलाज्ञानेन सह दलयति नाशयति तत्तादृशं रागद्वेषादिवासनासहितसर्वमलनिवर्तकत्वात्पावनम् । "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति भगवदुक्तेः । अतुलं निरुपमं । यस्याधिकारिधुरीणस्य पुंसः पुरुषप्रयत्नवतः । बुद्धौ शुद्धान्तःकरणे । समुदितं संशयविपर्ययरहितमाविर्भूतमभूत् । तस्य पुरुषस्य तेनैवान्यसाधननिरपेक्षेण ज्ञानेन कर्तृगतायाः संसृतेः कारणं संसारस्य हेतुरूपा माया स्वतः कार्यकारणहीनत्वेनार्थशून्या प्रकृत्यपरपर्याया क्षयं नाशं उपगमिता प्रापिता विज्ञानमात्रात् । आभासमात्रत्वेन सा माया पुनरपि नाशप्राप्तेः पश्चादित्यर्थः । अपिशब्दात्पूर्वमपि कार्यकर्तृत्वं ज्ञानदृष्ट्या नासीत्किं पुनर्ज्ञानानन्तरमित्यर्थः । नष्टा नाशं प्राप्ता सती कार्यकर्त्री कार्यं भ्रमः तस्य कर्त्री जनिका नैव भविता न भविष्यतीत्येवं निश्चय एव ।। ९७ ।।

इदानीं भासमानायामपि संसृतौ ज्ञानिनि तत्त्यागं दृष्टान्तेन सम्भावयन् आह—**विश्वमिति** ।

असौ ज्ञानी विश्वं जगत् न, नास्ति इति प्रमाणात् एवंविधस्वतः प्रमाणभूतात् "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतिवाक्यादित्यर्थः । विगलितजगदाकारभानः विगलितं बीजसहितं नष्टं

सम्यक्सच्चिद्घनैकामृतसुखकवलास्वादपूर्णो हृदाऽसौ
ज्ञात्वा निःसारमेवं जगदखिलमिदं स्वप्रभः शान्तचित्तः ॥ ९८ ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माण्यपि खलु हृदयग्रन्थिरुद्भिद्यते वै
छिद्यन्ते संशया ये जनिमृतिफलदा दृष्टमात्रे परेशे ।
तस्मिंश्चिन्मात्ररूपे गुणमलरहिते तत्त्वमस्यादिलक्ष्ये
कूटस्थे प्रत्यगात्मन्यखिलविधिमनोऽगोचरे ब्रह्मणीशे ॥ ९९ ॥

जगतः आकार इव आकृतिमद्भानं भासनं यस्य । किञ्च हृदा सर्वापवादेन सम्यक् चिद्घनैकाऽमृतसुखकबलास्वादपूर्णः समीचीनतया चिद्रूपं यद्घनं निबिडं अज्ञानजगदादिप्रवेशात् सम्यक् यच्छिद्रहीनमित्यर्थः । एकं स्वगतसजातीयभेदहीनं । अमृतं नाशहीनं सुखमानन्दः । तस्य कवलो ग्रासः यथा ग्रासः हस्तेन मुखे क्रियते तद्वद्सांख्ययोगहस्तेनान्तःकरणस्य विद्यारूपमुखे कृतः ग्रासत्वेनोक्तः तस्य स्वादोऽनुभवनम् । मुखेक्षिप्तग्रासस्य जिह्वयेव । तेन पूर्णः नित्यतृप्तः । एवं उक्तरीत्या । अखिलं समस्तं जगत् विश्वं निःसारं सत्वसुखत्वहीनं अत एवेदं दृश्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच्चित्त्वरहितं । ज्ञात्वा अनुभूय शान्तचित्तः शान्तं भर्जितबीजत्वेनोपरतं चित्तं चेतो यस्य सः तज्जगत् त्यजेत् । विसृजेत्तत्र दृष्टान्तः **यद्वदिति** । लोके यद्वद् यथा कोऽपि फलाम्भः नारङ्गाम्रादेः फलस्य अम्भः रसं सुतरां अत्यन्तं निःशेषमित्यर्थः । पीत्वा प्राश्य तत्फलं पीतरसं फलं सौरभाढ्यं सुगन्धभरितमपि वै निश्चयेन फलगतसौगन्ध्यस्य तृप्तिहेतुत्वाभावात् तृप्तस्य तृप्त्यपेक्षाभावाच्च । त्यजेत् त्यजति तद्वदिति सम्बन्धः ॥ ९८ ॥

इदानीं ज्ञानिनि बाधिताहङ्कारादिजगत्प्रतीतावपि बन्धकत्वं कर्मणां न भवतीत्यस्मिन्नर्थे भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिकां श्रुतिं प्रमाणयति—**क्षीयन्त इति** ।

तस्मिन्सर्ववेदान्तोक्तलक्षणलक्षिते । तान्येव लक्षणान्याह विशेषणैः—**चिन्मात्ररूपे** चेत्यरहितचिन्मात्रे । तत्र हेतुः **गुणमलरहिते** गुणभूता रागद्वेषादयः गुणरूपाश्च मलाः बन्धनलेपहेतवः तैः रहिते हीने । **तत्वमस्यादिलक्ष्ये** तत्वमस्यादिमहावाक्यैर्भागत्यागलक्षणयैव केवलं लक्षितुं योग्ये । **ब्रह्मणि** अपरिच्छिन्ने । ईशे तं विना मायातत्कार्ययोरनिर्वाहान्नियन्तृत्वाद्युपचरिते अखिलविधिमनोऽगोचरे समस्तविधिवाक्यानामनियोज्ये अविषये मनसां चाविषये कूटस्थे निर्विकारे प्रत्यगात्मनि अन्तर्मुखवृत्त्यैवाऽज्ञानमात्रनिरसने जाते स्वयमेव प्रकाशमाने आत्मनि वस्तुनि स्वस्मिन्परेशे परेषां ब्रह्मादीनां मायायाश्च नियन्तृत्वोपचरिते । तमात्मानं विना तेषां तत्कार्याणां चासिद्धेः दृष्टमात्रे केवलमनुभूते एव अस्य कूटस्थब्रह्मभूतान्तःकरणवृत्तिमतः । कर्माणि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणाख्यानि सर्वाण्यपि क्षीयन्ते नष्टानि भवन्ति । तत्र हेतुमाह—**खल्विति** । अस्येत्यनुवृत्त्या कूटस्थब्रह्मात्मसाक्षात्कारवतः । हृदयग्रन्थिः हृदन्तःकरणं तस्य अयः प्रकाशकः आत्मा तयोर्ग्रन्थिः स्वात्माज्ञानपूर्वः अन्योन्यतादात्म्यरूपेणैक्यरूपः संश्लेषः स निश्चयेन खलु उद्भिद्यते तयोरन्तःकरणचिदात्मनोर्भेदप्रतीत्या च्छिन्नो भवति । तल्लिङ्गमाह—छिद्यन्ते सर्वसंशयाः देहादात्मा भिन्नो वाऽभिन्न इत्यादयः

आदौ मध्ये तथाऽन्ते जनिमृतिफलदं कर्ममूलं विशालं
ज्ञात्वा संसारवृक्षं भ्रममदमुदिताशोकताऽनेकपत्रम् ।
कामक्रोधादिशाखं सुतपशुवनिताकन्यकापक्षिसङ्घम्
छित्त्वाऽसङ्गासिनैनं पटुमतिरभितश्चिन्तयेद्वासुदेवम् ॥१००॥

जातं मय्येव सर्वं पुनरपि मयि तत्संस्थितं चैव विश्वं
सर्वं मय्येव याति प्रविलयमिति तद्ब्रह्मचैवाहमस्मि ।
यस्य स्मृत्या च यज्ञाद्यखिलशुभविधौ सुप्रयातीह कार्यं
न्यूनं सम्पूर्णतां वै तमहमतिमुदैवाच्युतं सन्नतोऽस्मि ॥१०१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचिता
शतश्लोकी सम्पूर्णा

अज्ञानग्रन्थिमूलत्वात्तेषो तन्नाशे ते छिद्यन्ते नश्यन्ति । तत्फलं चाह—विशेषणेन जनिमृतिफलदा इति । जन्ममरणफलप्रदाः अतस्तन्निवृत्तौ जन्ममरणनिवृत्तिर्ब्रह्मज्ञानफलं इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

इदानीमेतादृशज्ञानिनो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारवृत्तेर्वासनाजननपर्यन्तं दृढीकाराय ध्यानं तत्पूर्वावश्यकर्तव्यसहितमाह—**आदाविति** ।

उत्पत्तेः प्राक् तथान्ते नाशानन्तरं मध्ये प्रतीतिकाले असन्नपि जनिमृतिफलदं जनिर्जन्म मृतिर्मरणं ते एव फले प्रसवे तयोर्दातारं, कर्ममूलं कर्मक्रिया तन्मूलं, विशालं महान्तं, भ्रमो विपरीतज्ञानं मदः स्वश्रैष्ठ्यज्ञानं मुदिता हर्षवृत्तिः, शोकः खेदवृत्तिः इत्यादीनि अनेकानि अनन्तानि पत्राणि पर्णानीव यस्य; कामक्रोधादिशाखं कामः प्रियविषयिणीच्छा **क्रोधः** तत्प्रतिबन्धके रोषवृत्तिः आदिपदेन लोभादिवृत्तयः ता एव शाखा इव सुतपशुवनिताकन्यकापक्षिसङ्घं सुताः पुत्राः पशवः गोवृषादयः वनिताः स्त्रियः कन्यकाः दुहितरः ते पक्षिणः पतत्रिणस्तेषां सङ्घो यस्मिन्संसारवृक्षं संसरणस्वभावं वृश्चनीयत्वात् वृक्षं "ऊर्ध्वमूलोऽवाक् शाख" इति श्रुतेः "ऊर्ध्वमूलमधः शाखमि"त्यादिस्मृतेश्च अश्वत्थापरपर्यायं ज्ञात्वा असत्त्वेन प्रतीत्य अनुभूयेत्यर्थः । तत एनं उक्तलक्षणं संसारवृक्षं पटुमतिः पट्वी कुशला मतिः मननवृत्तिर्यस्य स पुमान् असङ्गासिना स्वासङ्गत्वानुभव एवासिः खड्गः तेन च्छित्वा विनाश्य । अभितः सर्वदा वासुदेवं वा विकल्पेन असूनां प्राणेन्द्रियादीनां देवः प्रकाशकः आत्मानं चिन्तयेत् अनुभवेत् । प्राणादीनां सत्त्वासत्त्वेन प्रकाशकत्वेपि विकल्प इति भावः ॥ १०० ॥

इदानीं सर्वोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वेन स्वस्मिन्ब्रह्मत्वानुसन्धानपूर्वकं स्वात्मज्ञानस्यैवाऽखिलकर्मसमाप्तिं द्योतयन्नात्मानं नमस्करोति—**जातमिति** ।

सर्वं समस्तं द्वैतजातं मय्येव ब्रह्माभिन्ने कूटस्थात्मसहिते ज्ञाते ब्रह्मात्मनि एवकारेणान्यः कोऽपि आधारो नास्तीति सूचितं जातं आविर्भूतम् । पुनरपि पश्चादुत्पत्त्यनन्तरमपि तत्समस्तं विश्वं जातमपि शबले ब्रह्मात्मनि संस्थितं सम्यक् स्थितिं प्राप्तं, किञ्च तत्सर्वं समस्तं जगत् मय्येव शबले

ब्रह्मण्येव प्रविलयं निद्रां प्रलयसमये सबीजं शुद्धे मयि च ज्ञानेन अत्यन्तनाशं तिरोधानमित्यर्थः। याति प्राप्नोति। इत्यतो हेतोः तत् यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिकया तद्ब्रह्मेतीत्यन्तया श्रुत्योत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वोपलक्षितोपादानत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितं वस्तु अहंपदलक्षितः कूटस्थः प्रत्यगात्मा अस्मि भवामि च पुनः यस्यात्माभिन्नप्रत्यगात्मनः स्मृत्यानुसन्धानेन यज्ञाद्यखिलशुभविधौ अश्वमेधादिकस्य वाजपेयादेस्तादृशे समस्तशुभकर्मणि विधाने, कार्यं कर्त्तव्यविधिः। न्यूनं तन्त्रादिभिर्न्यूनमपि वै निश्चयेन सम्पूर्णतां समाप्तिं फलप्रदत्वमित्यर्थः। सुप्रयाति प्राप्नोति अहं ब्रह्माभिन्नकूटस्थात्मसाक्षात्कारवान्। अतिमुदैव अत्यन्तमानन्दसाक्षात्कारवृत्त्यैव केवलं तं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मनं अच्युतं अप्रच्युतभावं सन्नतः अष्टाङ्गभूताष्टप्रकृतिसहितस्तत्र लीनः अस्मि भवामि[1] ॥ १०१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-
आनन्दज्ञानाचार्यविरचिता शतश्लोकीटीका समाप्ता

१. अत्र मूलभूतः स्मृतिगतः श्लोकः—

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या जपहोमार्चनादिषु।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शतश्लोक्याः
वर्णाक्रमेण श्लोकारम्भसूचिका

सटीकशतश्लोक्युदाहृतानां श्रुत्यादिवाक्यानामाकरसूचिका

श्लो०		आकरः
१.	न हि ज्ञानेन सदृशम्	भ० गी० ४-३८
	ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्	भ० गी ७-१८
२.	सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	तै० उ० २-१
९.	"अर्जने रक्षणे नाशे" "आत्मानं रक्षेत्"	
१०.	नवा अरे पुत्राणां कामाय	बृ० उ० ४-५
	तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	बृ० उ० १-४-५
	ये हि संस्पर्शजा भोगाः	भ० गी० ५-२२
१२.	क्रीडन्नूर्मिरपामिव	ऋ० सं० ३-१०८-५
	मयि सर्वमिदं प्रोतम्	भ० गी० ७-७
१४.	बुद्ध्वाप्यत्यन्तवैरस्यम्	यो० वा०
१७.	कामात्क्रोधोऽभिजायते	भ० गी० २-६२
१९.	सेतूंस्तर	सामवेद आ० ६-९
२०.	मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः	ऋ० सं० १०-११७-६
२१.	स इद्भोजो यो गृहवे	ऋ० सं० १०-११७-३
२३.	नासदासीन्नो सदासीत्	ऋ० सं० १०-१२९-१
२४.	बद्धो मुक्त इति व्याख्या	
२५.	तम आसीत्तमसा	ऋ० सं० १०-१२९-१
	कामस्तदग्रे	ऋ० सं० १०-१२९-४
	सोऽकामयत बहु स्यां	तै० उ० २-६
२६.	चतुष्कपर्दा युवतिः	ऋ० सं० १०-११४-३
२७.	अजामेकां लोहित	ना० उ० १२-१
२८.	तेजोमात्राः समभ्याददानः	बृ० ४-४-१
२९.	यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम	ऋ० सं० १०-५८-१
३०.	ध्यायतीव लेलायतीव	बृ० ४-३-७
३१.	आत्मैवेदमग्र आसीत्	बृ० १-४-११७
३३.	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	भ० गी० ५-१०
३९.	मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च	पु० सू० १
	तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्	बृ० १-५-२१
४०.	नापुत्रस्य लोकोऽस्ति	
४१.	ईशावास्यमिदं	ई० १
४३.	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	बृ० ४-४-७

श्लो०	आकरः
४४. यस्मिन् सर्वाणि भूतानि	ई० ७
स पर्यगात्	ई० ८
४५. युवा सुवासाः	ऋ० ३-८-४
४६. यं लब्ध्वा चापरं लाभं	भ० गी० ६-२२
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति	बृ० उ० ४.४-६
४७. स यथा सैन्धवखिल्यः	बृ० २-४-१२
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य	बृ० ३-२-१३
४८. अन्तर्याम्यमृतः	बृ० ३-७-३
४९. सहोवाचैतद्वै तदक्षरम्	बृ० ३-७-८
५०. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव	बृ० २-५-१९
दध्यङ् आथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच	बृ० २-५-१६
५१. पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया	ऋ० सं० १०-१७७-१
५२. यथाह्ययं ज्योतिरात्मा	
५५. वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं	बृ० ३-७-२
स्त्रियः सतीः ता उ मे	ऋ० १-१६४-१६
नैव स्त्री न पुमानेषः	
५६. सत्यस्य सत्यम्	बृ० २-१-२०
५७. पूर्णमदः पूर्णमिदं	बृ० ५-१-१
५९. यः पृथिव्यां तिष्ठन्	बृ० ३-७-३
६०. यस्तु सर्वाणि भूतानि	ई० ७
६३. यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य	बृ० २-४-७
६४. इन्धो ह वै नाम-अथैतद्वामेक्षणि	बृ० ४-२-२
६५. अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम	बृ० २-१-१७
६६. सर्वे नन्दन्ति जीवाः	
६७. यथा श्येनो वा सुपर्णो वा श्रान्तः	बृ० ४-३-१९
६८. तद्यथास्मिन्नाकाशे	,,
६९. तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त	बृ० ४-३-२१
७०. तस्मादुह स्वपन्तं पुरुषं	ज्ञान० ब्रा० १०-३-६-१२
७१. स यो मनुष्याणां राद्धः	बृ० ४-३-३३
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि	बृ० ४-३-३२
७२. यत्रानन्दाश्च मोदाश्च	ऋ० सं० ९-११३-११
७३. विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	बृ० ३-९-२७
७५. अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव	बृ० २-१
७७. स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय	बृ० ४-३-१२

श्लो०	आकरः
७९. प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं	बृ० ४-३-१२
स्वप्ने शूद्रत्वमापन्नः	यो० वा०
८०. न तत्र रथाः	बृ० ४-३-१०
८२. मया ततमिदं सर्वं	भ० गी० ९.४
८३. न हि कश्चित् क्षणमपि	भ० गी० ३-५
८४. कार्यकारणकर्तृत्वे	भ० गी० १३-२०
८६. ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	९-२१
अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्	बृ० १-३-१५
अन्तवत्तु फलं तेषाम्	गी० ७-२३
न ह्यस्य कर्म क्षीयते	बृ० १-४-८५
७७. चित्रं देवानामुदगात्	साम० आरण्य० ५-३
७८. तत्सवितुर्वरेण्यम्	ऋ० ३-६२-१०
रजांसिलोकाः	यास्कः
८९. प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुः	केन० १-२
९०. न तत्र सूर्यो भाति	कठ० उ० ५-१५
९१. भद्रैषां लक्ष्मीः	ऋ० १०-७१-२
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद	तै० २-६
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या	कठ० ३-१२
९२. साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च	श्वे० ६-११
९५. आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति	बृ० ३४-३-६
९७. न हि ज्ञानेन सदृशं	गी० ४-३८
९८. नेह नानास्ति किञ्चन	कठ० ४-११
९९. भिद्यते हृदयग्रन्थिः	मु० ३-१-८
१००. ऊर्ध्वमूलमधः शाखं	भ० गी० १५-१
ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः	कठ० ६-१
१०१. यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या	

ॐ नमः शिवाय